

REIAL ACADÈMIA
DE FARMÀCIA
DE CATALUNYA

DISCURS

LLEGIT EN L'ACTE D'INGRÉS DE L'ACADÈMICA CORRESPONENT
IL·LUSTRE SRA. DRA. M. GRÀCIA SEGUÍ PUNTAS
CELEBRAT EL DIA 17 D'ABRIL DE 2024

BARCELONA
2024

PRESENTACIÓ A CÀRREC DE L'ACADÈMIC NUMERARI
EXCEL·LENTÍSSIM SR. DR. MARTÍ PUJOL FORN

**L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1854 AL PORT
DE MAÓ VISTA PEL FARMACÈUTIC
GABRIEL CAMPS CARDELL**

DISCURS

llegit a l'acte d'ingrés de l'Acadèmica Corresponent
Il·lustre Sra. Dra. M. Gràcia Seguí Puntas
Celebrat el dia 17 d'abril de 2024

PRESENTACIÓ

a càrrec de l'Acadèmic Numerari
Excel·lentíssim Sr. Dr. Martí Pujol Forn

Barcelona
2024

*L'Acadèmia no es fa solidària de
les opinions que s'exposen en les publicacions,
de les quals és responsable l'autor.*

Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia

Amb la col·laboració del Departament de
Justícia de la Generalitat de Catalunya

Dipòsit legal: B-6384-2024
GAM DIGITAL

PRESENTACIÓ

a càrrec de l'Acadèmic Numerari
Excel·lentíssim Sr. Dr. Martí Pujol Forn

**Excel·lentíssim Senyor President,
Excel·lentíssims i Il·lustres Senyores i Senyors Acadèmics,
Distingides autoritats acadèmiques i professionals,
Senyores i senyors,**

L'ingrés d'un nou acadèmic en aquesta corporació és un acte solemne i protocol·lari. Se m'ha encomanat fer la presentació de la nova acadèmica corresponent M. Gràcia Seguí, encàrrec que aconpleixo amb molt de gust per la circumstància de ser un dels tres acadèmics signants de la proposta d'admissió i per la bona amistat que ens uneix com a sòcia de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.

La Dra. Gràcia Seguí va néixer al sí d'una família de sanitaris, amb el pare metge i la mare farmacèutica especialitzada en anàlisis clínics. Va estudiar batxillerat a l'Institut de Maó a Menorca. L'any 1971 va obtenir el títol de Llicenciada en Farmàcia per la Universitat de Barcelona amb la qualificació d'Excel·lent. L'any 1988 va obtenir el títol oficial de Farmacèutica Especialista en Anàlisis Clíniques. L'any 1991 es va doctorar en Farmàcia per la Universitat de Barcelona amb la tesi titulada "Estudi epidemiològic de la leishmaniosi a l'illa de Menorca", sota la direcció de la Doctora Montserrat Portús, obtenint la màxima qualificació Cum Laude. L'any 1993 va obtenir el títol de Màster en Salut Pública per la Universitat de Barcelona amb una tesina titulada "Estudi de mortalitat infantil a l'illa de Menorca (1950-1984)", sota la direcció de la Sra. Teresa Corbella.

El seu exercici professional ha estat vinculat al món de la Bioquímica Clínica, a la Farmàcia Hospitalària i a la Farmàcia Comunitària. Els anys 1971 i 1972 va fer una estada de pràctiques programades al Laboratori de Bioquímica Clínica de la Ciutat Sanitària Vall d'Hebron de Barcelona. Entre 1972 i 1974 va ser Cap de Secció de la Farmàcia de l'Hospital a la Residència General de la Ciutat Sanitària Vall d'Hebron de Barcelona. Entre 1974 i 1987 va ser analista titular del Laboratori privat d'Anàlisis Clíniques Biostasis de Maó, i entre 1974

i 2018 ha estat farmacèutica titular d'oficina de farmàcia a Maó.

A part de la seva activitat professional ordinària, vull destacar una sèrie d'actuacions extraordinàries de tipus científic, docent, de govern o social:

- Membre de l'equip que va realitzar, entre 1986 i 1991, la “Campanya per a la detecció de la beta-talassèmia minor i prevenció de la major a l'illa de Menorca”, subvencionada pel Consell Insular de Menorca i que va obtenir, l'any 1988, el Premi “Jaume Aiguader i Miró de divulgació i educació sanitàries” (Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears).
- Presidenta delegada a l'illa de Menorca del Col·legi Oficial de Farmacèutics de les Illes Balears (de 1994 al 2000).
- Patrona de la Fundació de Ciències Farmacèutiques del Col·legi Oficial de Farmacèutics de les Illes Balears (del 2001 al 2005).
- Tutora de Pràctiques tutelades de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona (curs 1999 – 2000).
- Premi Dr. Orfila per a treballs d'investigació científica de l'Ateneu de Maó pel treball titulat “Estudi preliminar de la leishmaniosi a l'illa de Menorca”.
- Des de fa gairebé vint anys, treballa com a col·laboradora voluntària en el projecte de rehabilitació de l'Hospital de l'illa del Rei junt amb un equip entusiasta que s'ha dedicat especialment a crear un espai de memòria de la farmàcia i els farmacèutics de Menorca i també en la creació d'un jardí etnobotànic i de plantes medicinals.
- Fruit de la recerca històrica sobre l'Hospital de l'illa del Rei, la Dra. Gràcia Seguí, amb la col·laboració de la Dra. Anna Maria Carmona, publicà una edició facsímil del “Formulario cirúrgico para uso del hospital militar de Mahón” del Dr. Manuel Rodríguez y Caramazana, de 1808, finançada per la “Fundació Uriach 1838”.
- És membre o sòcia de diferents entitats com l'Institut Menorquí d'Estudis, Asociación Española de Farmacéuticos Analistas i la Societat catalana d'Història de la Farmàcia.

La Dra. M. Gràcia Seguí és autora de 22 publicacions relacionades amb la salut pública i la història de la farmàcia, destacant temes com la beta-talassèmia, leishmaniosi, mortalitat infantil, la farmàcia del hospital de l'illa del Rei, Pius Font i Quer a Menorca, farmacèutics

menorquins com Fernando Rubió i Joan Mir, les primeres dones farmacèutiques a Menorca, etc.

La Dra. M. Gràcia Seguí ha assistit a 24 cursos o congressos relacionats amb medicina, farmàcia, botànica, salut pública, aigua, alimentació, activitat física i altres com per exemple varis congressos de metges i biòlegs de llengua catalana, vàries Escoles d'Estiu de Salut Pública, vàries Jornades d'etnobotànica en llengua catalana, vàries intervencions en relació a les activitats de recuperació de l'Hospital de l'illa del Rei i vàries Jornades d'Història de la Farmàcia organitzades per la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.

Per acabar, vull destacar tres aspectes de la trajectòria professional i vital de la Dra. M. Gràcia Seguí: la vessant científica, sanitària i de salut pública, la inclinació pels temes històrics farmacèutics i la gran estimació per Menorca, la seva illa natal. Precisament en els seu discurs reglamentari d'avui ens parlarà d'un problema sanitari greu, una epidèmia de còlera de l'any 1855 a Menorca, des del punt de vista històric d'un farmacèutic nascut l'any 1788 a Mercadal.

La Dra. M. Gràcia Seguí pot aportar a la nostra Acadèmia els valors propis dels tècnics i científics de laboratori amb una llarga trajectòria professional més els valors propis dels estudiosos de la Història, com poden ser la meticulositat, la concentració, la capacitat de treballar en equip, el compromís ètic i l'autoexigència individual. La seva incorporació serà molt positiva per la RAFC i per la secció V d'Història, Legislació i Deontologia.

Per tot el que s'ha exposat en aquesta presentació, crec que la Dra. M. Gràcia Seguí té mèrits més que suficients per ser admesa com a acadèmica corresponent d'aquesta Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya, per la qual cosa demano a l'Excel·lentíssim Sr. President que, un cop llegit el discurs reglamentari, li atorgui la medalla i li lliuri el diploma que l'acredita com a membre d'aquesta Corporació.

He dit i gràcies per la seva atenció.

**L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1854 AL PORT
DE MAÓ VISTA PEL FARMACÈUTIC
GABRIEL CAMPS CARDELL**

**Excel·lentíssim Senyor President,
Excel·lentíssims i Il·lustres Senyores i Senyors Acadèmics,
Autoritats, amics, companys i familiars, tant els presents a la sala
com els que ens segueixen a distància,**

El primer que he de fer en aquesta compareixença i abans d'entrar en la matèria que ha d'ocupar l'eix central del meu discurs, és exposar el meu agraïment a tots els que han fet possible que avui pugui dirigir-me a vostès des de la tribuna de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya per complir amb el deure que s'imposa a tota persona a qui s'ha convidat a formar part de tan antiga i venerable institució. De manera especial vull expressar el meu agraïment als membres de la Secció V d'Història, Legislació i Deontologia que van proposar la meva candidatura. I el suport concret dels tres signants de la proposta il·lustres acadèmics Dr. Martí Pujol, Dra, Cesca Niubó i Dra. Maria Rosa Buhigas, tots ells del Museu Cusí de la Farmàcia.

No els he d'amagar que em trob en una situació en la qual mai no havia pensat i que, tanmateix, un cop s'ha produït, he de reconèixer que em complau vivament perquè la motiva l'exercici d'una professió a la qual he dedicat la major part de la meva vida, cosa que he fet des del convenciment que era una professió esplèndida tant des del punt de vista personal com en la relació que comporta amb la comunitat.

Si bé la meva decisió d'estudiar Farmàcia va ser presa sense pressió de cap casta, no puc deixar de reconèixer que alguna cosa hi va tenir a veure el fet d'haver nascut al sí d'una família de sanitaris, tant del costat patern, ja que el besavi i el pare eren metges i l'avi farmacèutic, com també matern, perquè la mare va ser farmacèutica i dedicà tota la seva vida professional a les anàlisis clíniques, tant al seu laboratori privat com a l'hospital de Maó.

La decisió, doncs, d'optar per la carrera de farmàcia l'he de veure com una cosa natural que em va atreure de jove i que ben aviat vaig

veure que em satisfaria plenament, com així ha estat, ja que m'ha permès tocar molts dels aspectes que la carrera fa possible des del punt de vista professional: he exercit la farmàcia hospitalària a la Vall d'Hebron de Barcelona, les anàlisis clíniques i també la farmàcia comunitària a Menorca, ocupacions que m'han donat una visió molt àmplia de la meva professió.

Em plau recordar que, com analista, vaig compartir laboratori privat amb dos companys, també farmacèutics, dels quals tenc un gran record: Francesc Martí Camps i Joan Lluís Hernández Pons. Amb ells no sols vam intentar sempre fer la feina amb el major nivell de qualitat, sinó que, amb la col·laboració d'un equip tècnic molt qualificat, també vam dur a terme alguns treballs de caire social que van més enllà de la tasca ordinària en un laboratori d'anàlisis, com una important campanya per a la detecció de la betatalassèmia a l'illa de Menorca que va tenir uns resultats excel·lents a l'hora de conscienciar la societat menorquina sobre la gravetat d'aquesta malaltia i d'evitar naixements d'infants amb talassèmia major.

Circumstàncies familiars que em vam dur a passar una llarga temporada a Barcelona em van permetre, vint anys després d'acabada la carrera, prendre uns anys sabàtics que vaig aprofitar per elaborar la tesi doctoral a la càtedra de Parasitologia de la facultat de Farmàcia, sota la direcció de la doctora Montserrat Portús, a qui sempre restaré agraïda per acceptar que m'integrés al seu equip i pel suport que em va dar en dirigir aquest treball que versà sobre l'estudi epidemiològic de la leishmaniosi a l'illa de Menorca. I un cop doctorada, el fet que persistissin les circumstàncies que m'impedièn deixar Barcelona, em va permetre dur a terme els cursos corresponents al grau de Màster en Salut Pública de la mà del doctor Andreu Segura, del qual guard un gran record, màster que me va permetre ampliar la meva visió sobre els condicionants de la salut de la població i que finalitzà amb la realització d'una tesina sobre la mortalitat infantil a l'illa de Menorca des de l'any 1950 fins al 1984.

Aquests anys dedicats a l'estudi i a la investigació em van permetre publicar diversos articles en revistes especialitzades per donar a conèixer els resultats obtinguts, fet que va provocar la meva entrada com a membre numerària a l'Institut Menorquí d'Estudis, principal institució

cultural i científica dependent del Consell Insular de Menorca.

Més enllà del que acab de dir, no hi ha dubte que la meua dedicació professional més extensa s'ha dut a terme al si d'una oficina de farmàcia a Maó, en la qual sempre he intentat consolidar un equip de facultatius i tècnics que miressin més enllà de la mera dispensació de medicaments i s'involucreassin en oferir tota una cartera de serveis professionals als nostres pacients. A totes les persones que han col·laborat en aquesta missió, moltes gràcies !

Fou l'exercici de la farmàcia comunitària el que em va empènyer a col·laborar amb el Col·legi de Farmacèutics de les Illes Balears, de la junta del qual vaig formar part exercint el càrrec de presidenta delegada a l'illa de Menorca. D'aquesta experiència també guard un record molt grat de les persones amb qui vaig compartir les funcions pròpies de la corporació i, especialment, del qui en va ser president, Antoni M. Lull.

Sempre he cregut que l'exercici de les nostres professions no ens ha de tancar en el camp específic de la nostra especialitat, sinó que tenim el deure de contribuir, en la mesura de les nostres possibilitats, en projectes de caire social, i és aquest compromís el que em va empènyer a treballar, des de fa gairebé vint anys, com a col·laboradora voluntària en el projecte de rehabilitació de l'Hospital de l'illa del Rei, formant part de l'equip d'excel·lents companys i companyes que ens hem dedicat a crear un espai de memòria de la farmàcia i els farmacèutics de Menorca, i també un jardí etnobotànic i de plantes medicinals, alhora que m'he ocupat de fer una recerca històrica en aquest camp.

Fruit d'aquesta tasca, vaig tenir la satisfacció de fer realitat una edició facsímil del 'Formulario cirúrgico para uso del hospital militar de Mahón' del doctor Manuel Rodríguez y Caramazana, de 1808, finançada per la "Fundació Uriach 1838", amb un estudi descriptiu de la doctora Anna M. Carmona i Cornet, publicació que va ser presentada a l'Ateneu de Maó i també en aquesta seu de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya en un acte celebrat el 27 de maig de 2015.

De fet, va ser a causa de la recerca que durant aquests anys he estat duent a terme que vaig conèixer la Societat Catalana d'Història de la

Farmàcia i m'hi vaig adherir. Això m'ha permès establir un contacte estret amb un equip de persones dedicades i compromeses amb la Història de la Farmàcia, conèixer els seus treballs i contagiar-me del seu esperit. A tots vull expressar el meu agraïment i de manera especial a les doctores M Rosa Buhigas, Cesca Niubó i al doctor Martí Pujol, il·lustres acadèmics que m'han presentat per accedir a aquesta Acadèmia i, per extensió, a tota la secció V d'Història, Legislació i Deontologia que va proposar la meva candidatura.

No vull ni puc acabar aquest discurs sense agrair a tota la meva família, marit i fills, que hagin compartit la seva vida amb el meu deure professional. Segur que en algun moment s'han pogut sentir desatesos, però sempre he comptat amb la seva comprensió i col·laboració fins i tot en el treball de camp de captura dels flebotoms necessaris per a la meva tesi doctoral. M'enorgulleix veure que tots els fills han sabut trobar el seu camí professional i crear les seves pròpies famílies que ens han donat fins a set nets meravellosos.

Veient, doncs, la meua la meua trajectòria vital i professional, pens que no trobaran gens estrany que, per al meu discurs, hagi triat un tema relacionat amb un problema sanitari que afectà l'illa de Menorca a partir d'un treball que va dur a terme un farmacèutic de Maó.

L'EPIDÈMIA DE CÒLERA DE 1854 AL PORT DE MAÓ VISTA PEL FARMACÈUTIC GABRIEL CAMPS CARDELL

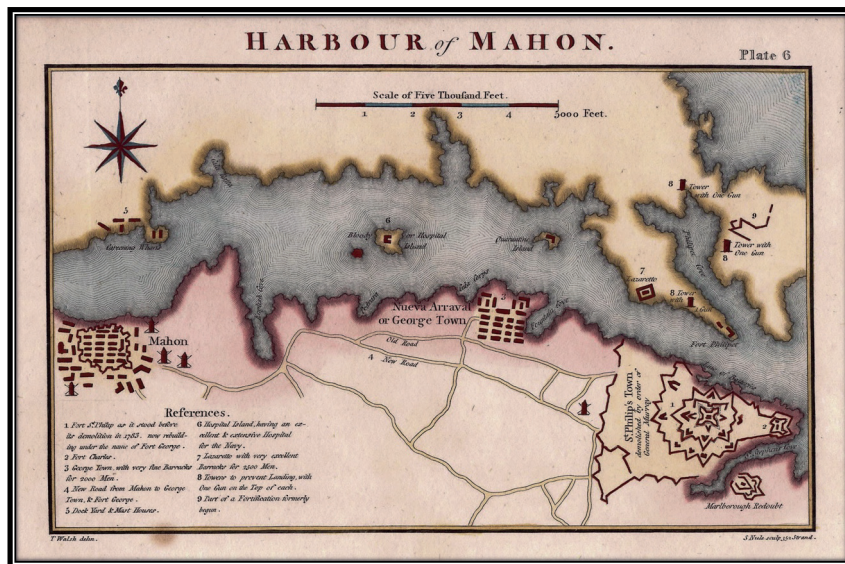

Figura 1. Plànol del port de Maó. Samuel John Neale, c. 1803. Col·lecció privada

OBJECTIU

L'objectiu d'aquest discurs és donar a conèixer el document inèdit redactat pel farmacèutic Gabriel Camps Cardell el 1855 en el qual descriu l'epidèmia de còlera que afectà el port de Maó durant l'estiu de l'any anterior. Camps Cardell en una memòria i tres quadres ens fa una exposició molt completa dels afectats i de tots els factors que pogueren influir en el desenvolupament dels fets. Aquest document és un informe dirigit al degà de l'Academia Central de Medicina y Cirurgia com a soci corresposnal de la mateixa i es pot trobar a la Biblioteca digital de la Real Academia Nacional de Medicina.

Al discurs es parla també de la situació de Menorca durant el segle XIX en relació a les epidèmies de còlera que afectaren el continent europeu i, més concretament, la zona mediterrània, i s'acaba amb una anàlisi del context històric, les condicions sòcio-sanitàries de la ciutat de Maó a mitjan segle XIX, i les circumstàncies que intervingueren en el desenvolupament de l'epidèmia.

Finalment, es presenta la biografia de l'autor del document i s'analitzen amb deteniment totes les dades contingudes en la memòria.

EL CÒLERA AL SEGLE XIX. EPIDÈMIES A MENORCA

Pandèmies de còlera a Europa durant el segle XIX

El còlera, malaltia endèmica en el delta del riu Ganges (Àsia meridional), provocava algunes epidèmies a l'Índia des del segle XVI. El gran moviment de població registrat al segle XIX, relacionat amb els conflictes militars, les rutes comercials i les peregrinacions religioses, propiciaren la seva presentació epidèmica i les sis pandèmies de còlera que arribaren a Europa al llarg del segle XIX.

El seu caràcter contagiós i l'etiologia del còlera foren controvertits fins que, el 1883, durant la cinquena pandèmia, s'establí la seva etiologia microbiana, per l'aïllament de la bactèria *Vibrium cholerae* per part del bacteriòleg alemany Robert Koch (1843-1910). El seu reservori són les aigües contaminades, els estuaris dels rius i els éssers humans. Es transmet per via hídrica i aliments contaminats. Encara que únicament el 20% de les persones afectades desenvolupen la malaltia, tanmateix la poden contagiar. La malaltia cursa amb vòmits, diarrea aquosa, dolor abdominal i deshidratació ràpida i greu. El tractament amb sèrum oral i antibiòtics ha reduït la mortalitat a l'1%, lluny del 70% de les pandèmies vuitcentistes.

Les grans pandèmies esmentades van impactar negativament en el comerç degut a les quarantenes i a la resta de mesures de control de la circulació de les persones i mercaderies. L'arribada del còlera a Europa coincidí amb l'expansió del liberalisme, els nacionalismes, l'imperialisme i el desenvolupament de la nova medicina experimental. Les epidèmies de còlera impulsaren un ampli moviment sanitari internacional i articularen formes de diplomàcia sanitària per negociar solucions globals. També promogueren la intervenció pública a la sanitat (clavegueram i depuració d'aigües, entre d'altres) i contribuïren al desenvolupament de la higiene internacional (Porrás-Gallo 2023: 220-223).

Administració sanitària espanyola

A finals de 1853 Espanya s'havia vist lliure de l'epidèmia de còlera que ja afectava a diferents països europeus des de l'any anterior, però en la memòria col·lectiva es tenien molt presents els fets de l'epidèmia de 1833. Una R.O. del Ministeri de la Governació (8 de setembre 1853) establia mesures preventives per evitar l'extensió de la malaltia en el cas que arribés a Espanya. Aquesta R.O. estava molt influïda pels corrents higienistes que imperaven en aquell moment i no feien més que recomanar unes simples mesures higièniques (neteja de carrers, evitar aigües estancades i incrementar la neteja personal i dels habitatges) i preveure recursos per implementar un sistema d'atenció hospitalària i domiciliària, però sense fixar cap dotació ni termini d'execució.

El còlera arribà a Espanya el mes de novembre de 1853 pel llatzeret de Vigo, que no tenia les condicions adequades per afrontar la situació, i es va estendre per tot el país. Inicialment, el govern va intentar ocultar l'origen colèric de la malaltia amb multes i censures, però finalment va haver d'acceptar l'evidència, i per la R.O. de 6 de setembre de 1854, ordenava sancionar les autoritats que incomplissin amb l'obligació de fer pública la malaltia. Des de 1849 s'havia optat per evitar els confinaments per facilitar la comunicació interior i exterior i afavorir els interessos de la burgesia. No obstant això, en molts casos les autoritats locals, d'acord amb la població, restringiren la mobilitat de béns i persones establint cordons sanitaris (Pérez Díaz 2021: 254-264).

L'estructura sanitària espanyola se sostenia sobre la base local. Les Juntes municipals de Sanitat rebien les disposicions de les instàncies superiors (sobretot de la Junta Provincial de Sanitat o directament del govern provincial) que eren les que dictaven o comunicaven –en un paper d'intermediàries entre el municipi i el govern central- les mesures de caràcter extraordinari per lluitar contra les epidèmies. L'Ajuntament, que era l'organisme que executava i finançava amb molts problemes la gestió sanitària contra les epidèmies, va ser la base del sistema de lluita epidèmica (Pujadas-Mora, Canaleta-Safont 2010: 52).

A les ciutats superiors a 10.000 habitants, s'havia de dividir la població en barriades per millorar-ne el control. Totes les poblacions

havien de comptar amb metges, cirurgians i farmacèutics titulars per a l'assistència dels pobres.

L'amenaça epidèmica per còlera i febre groga fou una constant al segle XIX espanyol. La investigació històrica i social de les últimes dècades, ha proporcionat a aquestes malalties infecto-contagioses de comportament epidèmic un paper de catalitzador d'importants canvis, fins al punt de situar-les sovint al centre del canvi polític i social en l'Europa liberal vuitcentista, tot indicant que van ser un motor important per a l'avanç de la Higiene Pública i de la Medicina Social davant la necessitat de prendre mesures col·lectives i obligatòries que abastessin tota la ciutat, per així combatre el risc de contagi generalitzat.

Totes aquestes actuacions es van dur endavant gràcies a la intensificació de la institucionalització de la Salut Pública, propiciada en part pel naixement i consolidació de l'Estat Liberal. Podem situar l'inici d'aquest procés de consolidació en el naixement de la Junta Suprema de Sanitat (1720), que suposà la unificació en un sol òrgan de les competències en matèria de Salut Pública i establí una jerarquització tàcita de l'estructura sanitària. Però la reforma liberal implicà que les funcions que exercia la Junta Suprema de Sanitat passessin a la Direcció General de Sanitat i al Consell de Sanitat, ambdós fruit del Reial Decret de 17 de març de 1847. Al nivell intermedi, on podem situar les províncies, les competències es van traspasar dels Capitans Generals i de les Juntes Superiors de Sanitat als Governadors Civils i les Juntes Provincials de Sanitat. I a l'últim nivell, la funció sanitària s'encarregà als Ajuntaments i les Juntes Municipals de Sanitat. Aquesta estructura sanitària estava limitada estrictament a l'actuació en els casos en què es manifestés en el poble alguna malaltia epidèmica. Una vegada desaparegut el perill epidèmic, o la mateixa epidèmia, la seva activitat anava disminuint fins que l'òrgan acabava per desaparèixer (Pujadas-Mora, Canaleta-Safont 2010: 49-50).

En plena epidèmia es va dictar la Llei Orgànica de Sanitat (1855) per tal d'unificar les variades disposicions que s'havien anat publicant i, principalment, per harmonitzar les polítiques sanitàries amb altres països per afavorir el comerç internacional i comptar amb informació estadística fiable per informar a aquest mateix nivell l'estat epidèmic del país (Pérez Díaz 2021: 264-272).

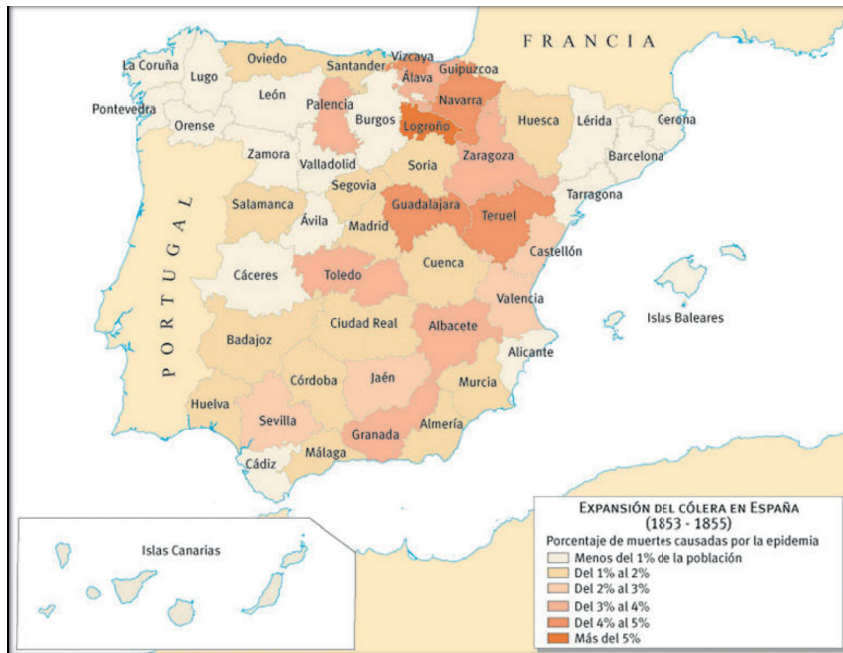

Figura 2. Expansión del cólera en España. Historia Hispánica

La situació a Menorca

Segons ens informa Vidal Hernández (2017:158), Menorca havia estat lliure d'epidèmies des de l'any 1653 i a l'assaig que va escriure sobre G.R.B. Horner i la seva obra 'Medical and Topographical Observations upon the Mediterranean', publicada a Filadèlfia l'any 1839, ens diu que, segons aquest metge nord-americà, "la primera epidèmia de còlera que patí Menorca va arribar a la tardor de 1834 i va causar nombroses víctimes entre els pobres i aquelles persones que duïen vides dissolutes -així ho afirma l'autor-. Es deia que l'origen d'aquesta epidèmia havia estat un vaixell infectat que havia arribat a Menorca procedent de Sardenya, hipòtesi que no acaba d'acceptar el nord-americà que, com molts sanitaris anglosaxons, es revela anticontagionista i opina, en canvi, que, a Menorca, com en d'altres indrets d'Europa, el còlera es degué a la presència d'una constitució atmosfèrica desconeguda, tal com postulaven els seguidors de les teories ambientalistes" (Vidal Hernández 2006:123).

En un altre article sobre les ciències naturals a Menorca durant el segle XIX, Vidal Hernández (2017:158) escriu: “La medicina ambientalista mantuvo su predicamento entre los médicos y boticarios que ejercían en Menorca durante toda la segunda mitad del siglo XVIII y principios del XIX (o al menos en todos sus trabajos impresos o manuscritos que han llegado hasta nosotros)”.

”Las primeras décadas del siglo XIX contemplan la introducción de un nuevo y espectacular elemento en este panorama estrictamente científico. Se trata de la aparición de enconadas polémicas científicas, marcadas con un claro componente sociopolítico” (Vidal Hernández 1997).

A finals del segle XVIII i principis del XIX va sorgir un debat entre els contagionistes i els anticontagionistes: els primers, que defensaven la transmissió per contagi de l’exterior, proposaven mesures de vigilància i control com la quarantena i el confinament, mentre els segons, que defensaven l’origen local de les epidèmies, proposaven extremer la higiene i el sanejament i evitar les mesures dràstiques per no perjudicar l’economia. Aquest debat va arribar a l’illa el 1813 a causa de l’epidèmia de pesta a Malta i va ressorgir amb la de pesta de 1820 a Mallorca i, a Menorca, amb la de febre groga al Llatzeret de 1821.

Davant l’epidèmia de còlera que assotà Palma l’any 1865, la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Palma de Mallorca -amb funcions assessores i informatives- defensava que el còlera era contagiós i afirmava que els metges mallorquins sempre havien estat contagionistes, cosa que els havia permès evitar l’entrada d’epidèmies (Pujadas-Mora, Canaleta-Safont 2010:58).

El metge maonès Andreu Hernández Guasco (1817-1886), fill del també metge Rafael Hernández Mercadal, va publicar l’any 1865 (durant la tercera epidèmia de còlera a Menorca) una polèmica ‘Memoria sobre las causas que originan el cólera morbo y medios de evitarlo’ (Hernández Guasco 1865), en la qual es manifestava com a no contagionista i defensava l’actuació que va dur a terme davant l’epidèmia de 1854 (que estudiarem al llarg d’aquest treball), que consistia a recomanar a l’administració municipal de Maó la neteja i desinfecció d’aljubs i dipòsits d’aigües brutes. Amb l’aparició de la nova epidè-

mia de 1865 a Maó i as Castell, que afectà també Palma, Ciutadella i es Mercadal, insistí en les mesures preventives de neteja dels llocs on s’hi trobessin substàncies en putrefacció i, especialment, dels dipòsits d’aigües brutes i les bugaderies. Segons indica, en l’interval de dotze a catorze dies només es produïren 6 casos de còlera, pel que va deduir que les mesures havien estat correctes ja que “no me cabe la menor duda que la enfermedad que nos aflige no procede del Asia; sino que se desarrolla en el mismo punto en que hace sus estragos, y que mientras los hombres se afanan en parapetarse para impedir su invasión, la tienen escondida dentro de sus poblaciones y no pocas veces en sus propias casas ...”

A principis de 1866 li respongué el metge interí de Sant Lluís, Bartomeu Mora, amb la publicació d’una ‘Refutación a la memòria publicada por D. Andrés Hernández y Guasco’ (Mora 1866a) a la qual es presenta com a contagionista i rebut totes les afirmacions que havia realitzat Andreu Hernández sobre les causes que originaven el còlera morbo epidèmic i denuncia com a falses les actuacions que aquest s’atribueix, assegurant que van ser impulsades per la Comissió permanent de Salubritat Pública. Assegura que “el cólera morbo asiático reúne en su más alto grado todas las condiciones de una verdadera enfermedad contagiosa (...) Al contagio, pues, y solo al contagio debemos atribuir el desarrollo de esta enfermedad exótica”.

Poc temps després, Hernández Guasco li va respondre amb una ‘Defensa justificativa contra las impugnaciones que le dirige el profesor en medicina y cirugía D. Bartolomé Mora’ (Hernández Guasco 1866a), que a la vegada tingué la contestació de Mora amb unes ‘Observaciones a la Defensa justificativa publicada por D. Andrés Hernández Guasco’ (Mora 1866b). Finalment, Hernández contrareplicà amb un ‘Apéndice a la Memoria sobre las causas que originan el cólera morbo y medios de evitarlo’ (Hernández Guasco 1866b). Aquesta polèmica, tot i la redacció farragosa amb què va ser escrita, pròpia de l’època, i la repetició de conceptes que conté, ens permet conèixer moltes dades sobre el transcurs de les epidèmies de còlera a Maó de 1834, 1854 i de 1865, i contrasta les opinions del metge Hernández, clarament ambientalista, amb les del també metge Mora, clarament contagionista.

Tenim molt poques dades per esbrinar l'abast de les diferents onades de còlera que van afectar Menorca, però sembla ser que en tots els casos la malaltia aparegué durant els mesos d'estiu. Està clar que l'estudi de les diferents epidèmies de còlera que afectaren la nostra illa encara està per fer, especialment la corresponent a l'any 1865 que presentà una mortalitat molt superior a les altres.

En resum, d'acord amb la informació obtinguda de diferents fonts que tenim sobre les defuncions,¹ podem fer la següent aproximació:

ANY	MORTS	MENORCA poblacions afectades
1834	23	Maó, es Castell, Sant Lluís i Alaior (Mora 1866 i Horner 1839)
1854	26	Maó, es Castell, Ciutadella i es Mercadal (Mora 1866 b:21)
1865	12	Maó i es Castell (Mora 1866 b:21)
	108	Ciutadella (Rodríguez Tejerina, citat per Grau Sancho (2002)
	36	Es Mercadal (Rodríguez Tejerina, citat per Grau Sancho (2002)

Taula 1. Mortalitat per còlera a les poblacions de Menorca durant el segle XIX (elaboració pròpia).

Segons diu Bartomeu Mora a la nota tercera de les seves 'Observaciones' (1866b), "El cólera asiático es el que ha invadido las poblaciones de Menorca tres veces, entrando siempre, como en Palma de Mallorca, por el Lazareto; pues en 1834 empezó por el contramaestre de la goleta Claudina, en 1854 por dos pasajeros del vapor Mahonés,² y en 1865 por personas que rozaban o habitaban con gente que iba y venía del Lazareto; lo cual me le hace calificar de contagioso". Hem de recordar que el Llatzeret havia entrat en funcionament l'any 1817 i

1 El Registre Civil a Espanya s'implementà l'any 1873-75. Fins aquell moment les dades de mortalitat eren molt incompletes.

2 En aquest punt coincideix amb el relat de Camps Cardell que veurem a continuació.

registrava un moviment molt important de vaixells en les seves instal·lacions, com veurem posteriorment.

Mesures preses per l'ajuntament de Maó

Arribat a aquest punt interessava conèixer quina havia estat l'actuació de l'ajuntament de Maó davant l'epidèmia i quines mesures es van prendre, per això s'han consultat el 'Llibre de Calamitats' (AHM U-1134) i el 'Llibre d'Actes' (AHM L-LL13), corresponents a l'any 1854 conservats a l'Arxiu Històric de Maó, amb els quals s'ha pogut fer un seguiment abans, durant i una vegada finalitzada l'epidèmia.

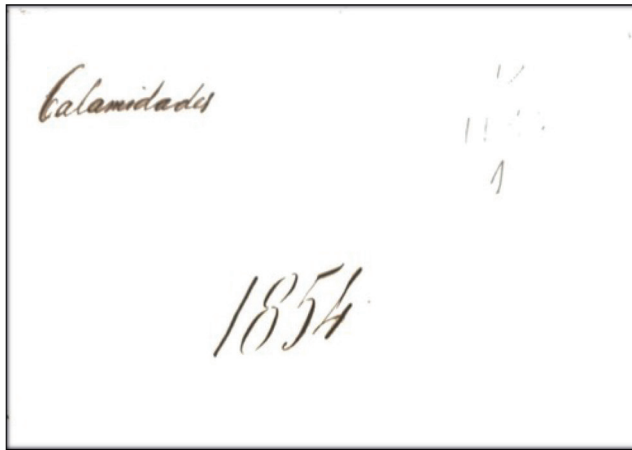

Figura 3. Portada del llibre de Calamitats de l'ajuntament de Maó. 1

Llibre de calamitats 1854

A la carpeta corresponent a 'Calamidades 1854' (AHM U-1134) de l'arxiu de l'ajuntament de Maó hi trobam diversos documents relatius a la lluita contra el còlera. Per una banda hi ha els 'Partes de coléricos', on els diferents metges haurien d'anotar el nombre de malalts del dia i del dia anterior a cada districte, però només hem trobat els corresponents a l'11 de setembre de 1854, pel que tan sols podem deduir que s'havia iniciat una estadística diferenciada de l' 'Estadística diaria de los enfermos y fallecidos y de las clases de enfermedades reynantes en este distrito'; que, com en el cas anterior, només ens ofereix el 'parte' corresponent al dia 1 d'octubre de 1854. Al llibre també es parla de la recepció d'un butlletí de la Diputació Provincial

en el qual es mana que s'exiguesqui a tots els contribuents un semestre de les contribucions per aplicar-lo a les despeses del còlera.

La Comissió de Salubritat Municipal acordà posar en marxa uns serveis per donar socors alimentari als malalts pobres i a les seves famílies, i també s'engegà una 'Suscripció para la asistencia de los pobres', amb uns fulls ordenats per barris i carrers per poder anar registrant les donacions, diferenciant el tipus d'aportació en diners: d'una sola vegada, setmanalment o mensualment. També s'especificuen altres tipus de donatius: llençols, benes, camises, tovalloles, olles, plats, bancs, ribelles, etc.

Finalment, hi ha una carta del batlle de Maó adreçada al bisbe de la diòcesi demanant que es facin rogatives per demanar la cessació de la plaga que afecta les vinyes perquè perjudica als propietaris i disminueix el treball dels jornalers. El bisbe respon afirmativament. És curiós observar que es demanin rogatives per a la malaltia de les vinyes i no per als malalts de còlera.

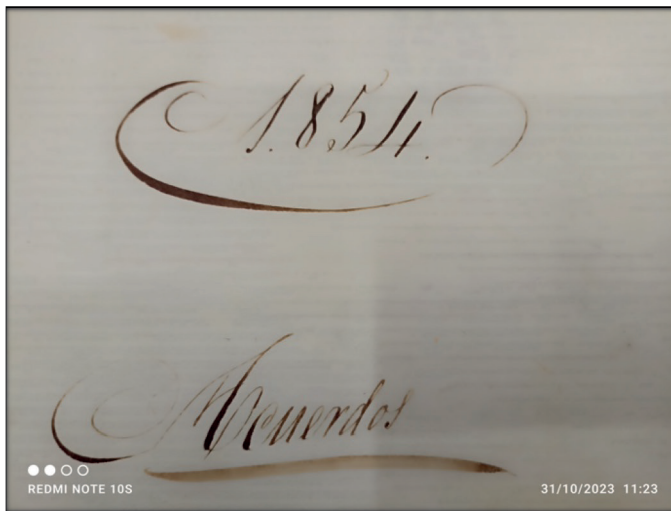

Figura 4. Portada del llibre d'actes de l'ajuntament de Maó. 1854

Llibre d'actes de 1854

Aquest llibre d'actes (AHM U-408 AHM) permet fer un seguiment de totes les mesures preses per l'ajuntament de Maó per fer front a

l'epidèmia que s'estava apropant.

A partir de les anotacions que hi trobam podem saber que el 25 d'abril, d'acord amb la R.O. (Bol. Oficial 5.307), es pressupostà una quantitat per a despeses d'assistència domiciliària en cas d'epidèmia o altra calamitat greu.

El 6 d'agost s'aprovà un ban amb les mesures de policia urbana per fer front al còlera. Es dictaren 14 mesures que es referien a diferents aspectes de neteja de la ciutat, que ampliaven les preses l'any 1849, que ja consideraven antiquades.

En primer lloc, es prohibeix la cria i engreix de porcs i el manteniment de fems a la ciutat (aquesta disposició serà modificada tres dies més tard tenint en compte que moltes famílies necessitades basaven la seva subsistència en aquesta activitat, i només es permetrà la cria als que disposin d'un hort). Després es parla de la prohibició d'abocar líquids al carrer, a les canals i, sobretot, llançar-los des de les portes, finestres o balcons. S'obliga als ciutadans a agranar la part del carrer davant de cada casa i a netejar les canals si pot ser amb aigua i calç. S'han de netejar tots els rentadors i safareigs de l'interior de la població i deixar-los buits durant tot el dia. Es prohibeix embassar el cànem i el lli a les sínies de l'interior i de l'exterior de la població i als horts dels voltants. Finalment s'anuncia la creació d'una comissió especial a cada barriada que cuidarà del compliment de les disposicions d'aquest ban i podrà fer totes les visites domiciliàries que consideri necessàries. En cada cas s'anuncien les multes que s'aplicaran als infractors.

En resposta a un ofici de la Junta provincial de Sanitat es posaran vigilants als punts de la costa més notables per evitar desembarcaments clandestins, tant d'efectes com de personal. S'exceptuen la Mola i la cala Mesquida perquè aquests punts ja estan custodiats per l'exèrcit. Aquesta vigilància la duran a terme per torns els ciutadans acomodats i aquests torns seran diferents dels establerts per a les rondes marítimes que conformen el cordó sanitari del Llatzeret, que, segons ens explica Mora (1866b: 9) a les 'Observaciones', s'havia ordenat tot i que el Govern havia prohibit els cordons sanitaris el 1834. Molt probablement, el cas d'aquest establiment sanitari d'abast nacional devia tenir un tractament propi.

El dia 9 d'agost es creà la Comissió Preventiva de Salubritat Pública d'acord amb l'article 8 del ban remès pel governador provincial que havia estat publicat i llegit públicament. A la composició d'aquesta comissió s'hi afegí un regidor, que era metge cirurgià, amb funcions assessores.

El 16 d'agost saltaren totes les alarmes davant la mort d'una dona sospitosament per còlera. Llavors l'ajuntament acordà mesures per estar preparats per a qualsevol eventualitat: es reforçaren les actuacions de la Comissió Preventiva de Salubritat Pública i les comissions de barriada, es prengueren mesures organitzatives hospitalàries i s'incrementà el crèdit de Calamitats públiques a costa de rebaixar la partida d'Amortització de deutes.

El 22 d'agost s'incrementà l'alarma per la mort de tres persones en un sol dia; per aquest motiu, l'ajuntament convocà tots els metges de la població i la Comissió Preventiva de Salubritat Pública a una reunió urgent el mateix dia per la tarda. En aquesta reunió es debaté llargament sobre el caràcter de la malaltia y sobre les mesures a prendre. El primer que es decidí fou traslladar els morts al cementeri perquè els facultatius poguessin confirmar si la causa de defunció era el còlera. L'ajuntament delegà totes les seves facultats en la Comissió Preventiva de Salubritat Pública perquè prengués les mesures adequades, pel que disposaria dels fons necessaris. Al mateix temps es decidí obrir una subscripció voluntària per a l'assistència dels pobres. Per altra part, el 5 de setembre, la Diputació Provincial ordenà el pagament d'un semestre de la contribució territorial i comercial de tots els contribuents per fer front a les despeses originades per l'epidèmia, com ja s'ha ressenyat en el llibre de Calamitats vist anteriorment.

El 22 d'octubre, després de gairebé un mes sense empestats, l'ajuntament declarà que s'havien acabat les circumstàncies que originaren la subscripció voluntària, i com que no havia estat necessari disposar d'aquests fons, declarà que els subscriptors ja podien disposar dels mateixos i donà les gràcies a tots. Finalment, el 6 de novembre “en razón a que gracias a la misericordia divina ha desaparecido todo temor de que el cólera aflija a esta ciudad”, l'ajuntament ordenà que es desmantellés l'hospital provisional i es tornessin les claus de la casa que s'havia llogat per tres mesos amb aquesta finalitat.

L'1 de desembre l'ajuntament donà les gràcies públicament a tots el metges de la població i als capellans per “los desinteresados y eficaces servicios prestados durante tan calamitosa ocasión”.

Còlera al Llatzeret de Maó

Figura 5. Registro de Entradas de la correspondencia del Señor Gefe superior político de las Baleares.

Al Llibre de registre de la Junta principal de Sanitat de Menorca del Fons del Llatzeret (AHM L-LL3)³ que es troba a l'Arxiu de Maó podem veure que, ja el 24 de maig de 1852, comencen les notícies relatives a l'epidèmia de còlera que s'apropa amb el registre d'entrada de la R.O. de 8 de maig que aclareix la R.O. de 15 de novembre de 1848 sobre quarantenes a efectes del còlera morbo.

A partir de l'any 1853 es van rebent informacions sobre la presència de còlera a diferents ports de països europeus: Dinamarca, Suècia, Hamburg, Noruega, Rotterdam, Anglaterra, Holanda, etc. I, a partir de febrer de 1854, ja informen de la presència del còlera als ports de Pontevedra i Vigo. El 15 de maig arriba una R.O. dictant les disposi-

³ Hem de fer notar que la informació obtinguda prové d'un llibre registre d'entrades de documents, però en cap cas tenim el document complet.

cions que s'han de prendre en el cas de ser envaïda pel còlera morbo alguna província espanyola.

A partir d'aquest moment trobam les ordres per procedir a la quarantena segons siguin les procedències dels bucs: Anglaterra, sud de França o Itàlia, fins i tot Constantinoble i Esmirna. El 24 d'agost s'ordena que es doni part diari telegràfic de l'estat de salut de la ciutat. El 5 de setembre arriba una R.O. per evitar la invasió de la malaltia regnant o atenuar els seus estralls mitjançant les regles d'higiene que es proposen.

L'11 de setembre es mana que es doni part del vertader estat sanitari de l'illa per haver tingut notícies fidedignes que és més greu del que s'ha dit. També es remet el model de relació estadística que s'ha de donar cada dia de l'estat sanitari de la població. Aquesta és la primera notícia que parla de l'epidèmia a Maó i recalca la necessitat de complimentar les estadístiques. El 15 de setembre s'informa que al port de Palma s'ha declarat patent bruta la procedent de Maó i sospitosa la del Llatzeret.

A partir d'aquest moment es van escurçant els temps de quarantena que han de passar els diferents vaixells segons la seva procedència però, en tot cas, es recorda que s'ha de complir escrupolosament la legislació sanitària.

El doctor Leopoldo Acosta (1917:151), del Cos Mèdic de Sanitat Exterior del Llatzeret, en un informe de l'any 1917, és a dir, molt posterior, indica que les defuncions per còlera asiàtic només van ser 15 d'acord amb la documentació oficial de l'establiment, però manifesta que no hi pot estar d'acord perquè és dona la coincidència que els anys en els quals figuren més defuncions "sin diagnostico por falta de datos" justament foren els corresponents a les epidèmies de còlera asiàtic, pel que podem inferir que la majoria d'aquestes morts son degudes a aquesta malaltia.

ANY	DEFUNCIONS PER CÒLERA	DEFUNCIONS SENSE DIAGNOSTICAR
1834		18
1854		27
1865		24
1866	8	
1867	2	
1884	5	
1885	1	

Taula 2. Defuncions al Llatzeret de Maó elaboració pròpia a partir de la informació continguda a Acosta 1917

LA CIUTAT DE MAÓ I EL SEU CONTEXT

Figura 6. Port de Maó: un magatzem d'històries, autor desconegut 1835. Museu de Menorca

Maó al 1854

L'any 1854 la ciutat de Maó havia superat la greu crisi que afectà el seu port a principis de segle i afrontava el futur amb la intenció d'avançar cap a la modernització de la societat. Havien desaparegut les muralles i la població s'havia estès fora murs en diferents direccions.

A nivell sanitari disposava d'un hospital municipal, l'hospital militar de l'illa del Rei i el Llatzeret del port de Maó. A més, des de l'any 1814 comptava amb un nou cementeri municipal i una casa de Misericòrdia per acollir els orfes.

Antecedents

Seguint en aquest punt els estudis de l'historiador Casasnovas Camps (2005), al voltant de l'any 1800, Menorca havia experimentat un notable creixement demogràfic, arribant als 30.000 habitants, que duplicaven les xifres del segle XVIII. La ciutat de Maó, amb Sant Lluís i es Castell (que posteriorment van segregar-se formant municipis independents) va triplicar la seva població, concentrant el 54% del total insular. És indubtable que en aquest augment poblacional que afectà especialment a Maó es poden veure signes evidents de modernització demogràfica, amb una disminució significativa de la mortalitat, especialment la infantil.

El retorn de Menorca a la sobirania espanyola el 1802 pel Tractat d'Amiens, va ser un procés difícil que complicà encara més el posterior decret del 1820 que prohibí la importació de blat i afectà molt negativament el comerç del port de Maó.

La Constitució de 1812 eliminà les institucions medievals que havien seguit vigents a Menorca durant el segle XVIII a causa de les dominacions estrangeres, i al 1836 els ajuntaments van substituir definitivament les antigues universitats alhora que es va consolidar el centralisme amb el sistema provincial (1833), que reforçava la preeminència de Mallorca, que copava pràcticament la Diputació, sobre Menorca i les Pitiüses.

Cap al 1830, Menorca s'enfrontà al desafiament que implicà la disminució de l'activitat marinera al port de Maó amb una població en augment, que l'abocà a una emigració massiva a Alger, que acabava de ser conquistada pels francesos. Entre 1830 i 1847, Menorca experimentà una pèrdua de població del 22%.

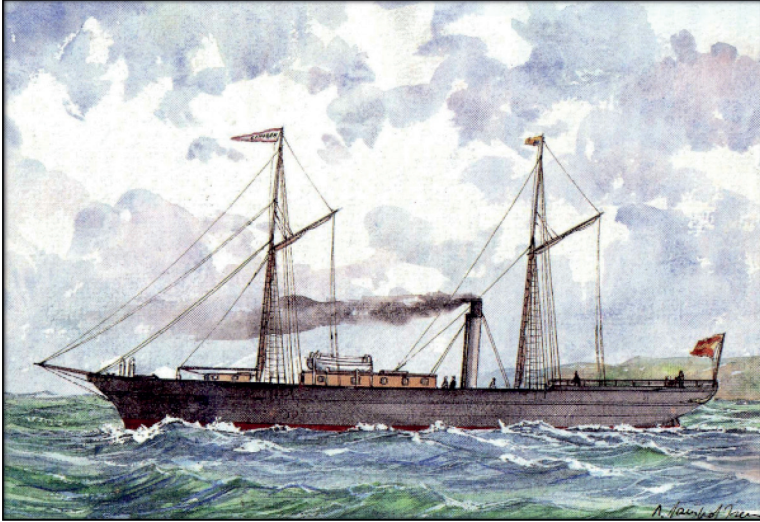

Figura 7. Vapor 'Mahonés'. PhMahonés-RSI.jpg

A mitjan segle XIX, més de la meitat de la població menorquina subsistia a partir dels productes de la terra. Tot i així, a partir del 1850 es va produir novament un creixement demogràfic. Al 1860 Menorca tenia gairebé 35.000 habitants. Molt probablement l'afavorí la millora amb les comunicacions, ja que l'any 1854 es va establir la línia regular Maó-Alcúdia-Barcelona coberta pel vaixell 'Mahonés', de la 'Compañía del Vapor Mahonés'.

Cal remarcar en aquest punt que la demografia menorquina va destacar sobre l'espanyola i l'europea per una reducció constant de la mortalitat, especialment la infantil. L'esperança de vida era alta, les condicions sanitàries acceptables i l'economia diversificada. Tot i el baix nivell cultural, l'any 1860, el 26% de la població menorquina sabia llegir, superant així el 15% de la de les Balears. Els esforços per millorar l'educació van conduir a la fundació de l'Escola de Nàutica el 1855, que es va convertir més tard en institut de segon ensenyament.

El Cens

Segons les dades elaborades per Casasnovas Camps (2022: 64) a partir dels censos històrics de l'Ibestat, l'any 1857 Maó comptava amb 16.904 habitants incloent les poblacions veïnes des Castell i de Sant Lluís que encara no s'havien independitzat.⁴

Aquest nombre d'habitants per a Maó és molt superior al que indica Gabriel Camps en el seu document com veurem a continuació degut a que només devia tenir en compte els habitants de la ciutat de Maó.

Les muralles de la ciutat

Amb la construcció del castell de Sant Felip a l'entrada del port a finals del segle XVI, la protecció de la ciutat no va dependre ja de les muralles que havia manat construir Alfons III després de la conquesta de Menorca el 1287, i aquest fet singular afavorí que la ciutat medieval estengués els seus ravals extramurs, cosa que va potenciar el seu creixement econòmic. Per això, a diferència d'altres ciutats properes, que van mantenir les muralles fins la segona meitat del segle XIX,⁵ Maó va experimentar un procés diferent, ja que l'any 1725, durant la primera dominació britànica, es va permetre construir cases adossades a l'antiga muralla, que va anar desapareixent fins al punt que l'any 1775 aquesta ja no existia (Domènech et. al. 1983).

---

4 El municipi des Castell no es va independitzar de Maó fins l'any 1872 i el de Sant Lluís no ho va fer fins al 1904 pel que les estadístiques es referiran al conjunt de la població del llevant de Menorca.

5 A Barcelona es van demolir el 1854, a Palma el 1873, i a Ciutadella el 1887.

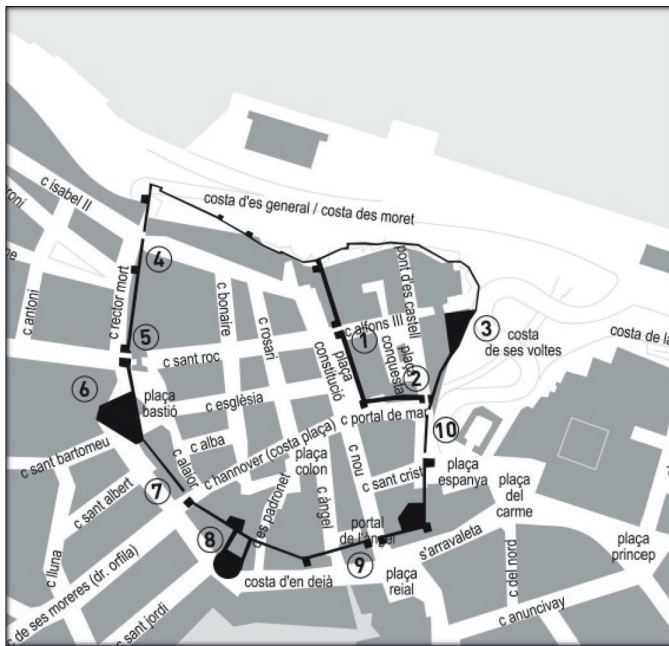

Figura 8. Situació de la murada de Maó. <https://www.ajmao.org/WebEditor/Pagines/pum%20murallasruterocATt.pdf>

Els establiments de sanitat i beneficència

Escriu Maria Àngels Hernández, cronista-arxivera de Maó, que “des d’època medieval, la ciutat de Maó comptava amb un hospital per acollir les persones malaltes i més necessitades a expenses de la Universitat. A finals del segle XIV, a Maó s’havia construït un Hospital de Caritat, amb una església annexa. L’hospital devia ser de dimensions bastant reduïdes, ja que només tenia sis llits i estava situat dins la ciutat emmurallada. Durant la primera dominació britànica, al segle XVIII, els anglesos es van apropiar d’aquests immobles i la Universitat es va veure obligada a traslladar els malalts a un lloc provisional i a iniciar la construcció d’un hospital de nova planta. El nou hospital es va edificar en el nou camí que duia a Gràcia; comptava amb un oratori i un cementeri, ja que els anglesos també s’havien apropiat de l’antic fossar, situat a l’actual carrer d’Anunciway”.⁶

⁶ <https://www.ajmao.org/Contingut.aspx?IdPub=1438>. Consultada 19.12.2023

Afegeix Cotrina que “el 1738, divuit anys després que fossin desallotjats de l’anterior emplaçament, començava a funcionar el nou Hospital de Caritat, amb un cementeri que estaria vigent fins a la creació de la necròpoli de Gràcia, a principis del segle XIX. El nou edifici era molt més capaç que l’anterior, però el manteniment, malgrat algunes almoines o herències que ànimes pietoses deixaven a la institució, representava una càrrega molt gran per a la Universitat” (Cotrina 1928). Segons ens indiquen les Actes de la Junta Municipal de Beneficència de l’any 1854, per al manteniment de l’Hospital i de la casa de Beneficència, l’ajuntament comptava amb els ingressos procedents de la loteria i de l’arrendament del teatre Principal (AHM U-1490-9).

Hem pogut comprovar que l’any 1834 l’hospital disposava de servei mèdic i també de farmàcia per conveni amb el farmacèutic de Maó Miquel Anglès,⁷ que l’any 1854 continuava sent el farmacèutic contractat per al subministrament dels medicaments al centre. L’establiment també comptava amb banys públics per a ús de la ciutadania.

El 1792 es va crear la casa de Misericòrdia per a expòsits, institució que després de la desamortització es va traslladar al convent de Sant Francesc (Seguí Mercadal 1996).

L’Hospital naval, situat a l’illa del Rei per atendre les necessitats de la marina s’havia construït el 1711 per decisió de l’almirall John Jennings i va ser reconstruït el 1776, durant la segona dominació britànica de l’illa. Era un bell edifici en forma d’U i amb un jardí assolat al davant, que cridava l’atenció en entrar al port per la seva prestància. S’havia construït a imatge dels hospitals militars de Chelsea i

---

7 Convenio del Hospital de la Caridad y D. Miguel Anglés de 30 septiembre 1834:
L’apotecari tindrà casa en el mateix edifici, com igualment se li donarà tota l’aigua que necessite
Se formarà un inventari de tot lo existesqui a la Botiga .....
Se evaluaran los medicaments y drogas que cada contractant aportare
Cuant lo apotecari comprar algún medicamento se li entregará la mitad del seu import
L’apotecari anotarà les drogues que vengui expressant el dia, mes, y any
La junta tindrà dret de la inspecció del dit llibre
El apotecari no podrà fer ningun contracta tocant los intereses comuns
Tots los gestos ocasionats per rahó de la Botiga deuranse pagar per mitges
El material de la Botiga que aportaré lo apotecari seran avaluats
Cuant se necessiti comprà algun instrument, se pagará del fons comú
En cas de disolvés la societat se repartiran los efectos expressats en el article anterior
Si algun cas no se hagia prevenit en estos capítols se anaydirá posteriorment
El apotecari el ultim de cada mes rendirà a la Junta los comptes generals d’entrada
Se entregará anualmente a l’Apotecari cinquanta lliures menorquines
(A.M.M.; S.C., Legajo años 1831-1840). FLORIT 1983: 31-32

Greenwich a la Gran Bretanya. Disposava d'una elevada dotació de personal, entre els quals l'apotecari major i serveis per a una completa atenció sanitària. Constava de 40 sales per a 140 malalts i tres cisternes per assegurar el subministrament d'aigua.

El 1793 s'inicien les obres del nou Llatzeret (Acosta 1917) per ordre del comte de Floridablanca durant el regnat de Carles III, a conseqüència del temor sobrevingut per la greu epidèmia de pesta a Alger. Es va inaugurar, després de diverses interrupcions, l'any 1817. Disposava d'un Reglament amb totes les prescripcions necessàries per al seu funcionament. La direcció i administració del Llatzeret va estar encomanada a una Junta que va ser modificada diverses vegades fins a la publicació del Reial decret de 17 de maig de 1847 que creava el Reial Consell de Sanitat del Regne i va instaurar la Junta Provincial de Sanitat de Menorca. Hi havia dos càrrecs ocupats per professionals mèdics: el metge consultor i el metge resident que s'ocupava d'atendre els malalts a l'interior del centre.

El moviment de vaixells i passatgers que arribaren al Llatzeret, degut a que era el punt on s'havien de dirigir tots els vaixells que anaven a qualsevol port espanyol procedents de les zones sospitoses de pesta, va ser molt elevat des del començament de la seva activitat, com veurem en comentar el Quadre número 2 del document de Gabriel Camps Cardell. La major aflluència a aquest establiment sanitari es registrà els anys 1866 i 1867 amb motiu de la tercera epidèmia de còlera.

El Cementeri

Tot i que Carles III, l'any 1787, havia dictat una Reial Cèdula que prohibia les inhumacions a les esglésies per motius d'higiene i salubritat públiques, aquesta disposició havia estat molt controvertida, tant per part de l'Església, que perdia uns ingressos importants, com per part dels municipis que havien d'assumir els costos i, principalment, per la població contrària a abandonar unes pràctiques tradicionals. Aquestes reticències van motivar que la construcció dels cementeris es retardés fins a la primera meitat o, en algun cas, fins el final del segle XIX. A Maó prest es van superar els prejudicis i, des del 1814, la ciutat va comptar amb un cementeri municipal, fet que ens permet considerar

la ciutat com a capdavantera en aquest terreny (Acosta 1917).

La neteja dels espais públics

En l'època del Governador Kane, durant la primera dominació britànica de l'illa (1713-1756), es va dessecar l'insalubre pla dels Vergers a la colàrsega del port per convertir-lo en una fèrtil horta i evitar el focus de paludisme endèmic.

En moltes de les fonts consultades trobam comentaris sobre la pulcritud de les cases menorquines i la neteja general de les poblacions. Per exemple, a la 'Topografia' de Weyler (1855a): “fabricadas las casas con piedras, cal y yeso, son cómodas, espaciosas, secas, bien ventiladas. En cuanto al aseo interior, en lo general, es inmejorable, lo mismo en las casas de los poderosos, que en las rústicas moradas del campesino: y en estas el ajuar, aunque sencillo, es cual requieren las primeras necesidades de la vida. A esto se debe añadir que en las poblaciones hay buenas y anchas calles...”.

Bartolomé Mora a les 'Observaciones' (Mora 1866b) de l'any 1866 considera que la ciutat de Maó es podia considerar com a molt neta.

L'any 1890, l'Arxiduc Lluís Salvador, a la seva coneguda obra 'La isla de Menorca en texto e imágenes', considera que és curiós que tot i ser Maó la zona més poblada de l'illa és on s'observa la menor mortalitat, “hecho que probablemente se deba a la anchura de las calles, a la abundancia de jardines en el casco urbano, y a su gran extensión en relación con el número de habitantes” (Arxiduc Lluís Salvador 1890:82).

En una recent publicació d'Alfons Méndez (2023), 'Espais per a la sociabilitat: els passejos i els mercats de Maó', podem trobar diverses valoracions sobre l'estat general de la ciutat de Maó. En aquella època no hi havia abastiment d'aigua domiciliària, però els ciutadans que no disposaven d'aigua d'una cisterna particular podien abastir-se de les cisternes públiques; les més grans eren la del claustre del Carme (provinent de la desamortització de 1835) i la de la plaça de la Verdura (actualment plaça Colom) on hi havia el mercat. Tampoc es disposava

de clavegueram, però els domicilis comptaven amb pous negres que eren buidats periòdicament pel carro de les aigües brutes. Els carrers eren de terra i l'ajuntament els regava per evitar que la pols molestés els vianants. L'enllumenat públic s'inaugurà l'any 1848 a Maó amb la instal·lació dels primers fanals de gas.

Méndez (2023b) també es refereix als comentaris realitzats per l'Arxiduc Maximilià d'Àustria que visità Menorca l'any 1852, el qual considerava que la vila era molt neta amb cases agradables, a la manera espanyola, però, com la resta de ciutats del país, tenia un paviment terrible i incòmode, i és que Maó no s'enllosaria fins a final de segle.

Els professionals sanitaris

Segons el 'Libro de Asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca',⁸ l'any 1841 hi havia 13 farmacèutics en exercici a tota Menorca, la gran majoria a la ciutat de Maó.⁹

Quant als professionals sanitaris que exercien a Maó, l'Arxiduc compara les dades de 1789 i 1888:

	1789	1888
Metges i cirurgians	14	8
Farmacèutics	8	6

Taula 3. Cens de professionals sanitaris de Maó (incloent Es Castell i Sant Lluís). Arxiduc Lluís Salvador 1860: 92.

Tenint en compte que nosaltres estudiarem els fets ocorreguts l'any 1854, és a dir, a mitjan període, semblen molt pocs els professionals

8 AHM. Libro de asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca (1841–1940).

9 Aquest és un nombre molt elevat si tenim en compte que en aquell moment la població de la ciutat de Maó tenia al voltant de 15.000 habitants i actualment amb gairebé 30.000 n'hi ha 10, a més de les de l'aeroport i de Sant Climent. Els farmacèutics eren: Joan Tudury Pons, Pere Ferrer Quedo, Guillermo Olives Orfila, Guillermo Sintes Pons, Esteve Alcántara Papelcudi, Gabriel Camps Cardell, Miquel Anglès Parpal i Josep Vinent Fontcuberta (Maó), Antoni Ferrer Parpal (Es Castell), Joan Hernández Domínguez i Gabriel Morera Pomar (Alaior), Rafael Oleo Quadrado (Ciutadella) i Pere Pons Pons (Es Mercadal). Entre els anys 1842 i 1847 se'n van inscriure tres més: Francesch Pasqual Oliva, Miquel Caimaris García i Josep Morera Faner (Ciutadella).

que indica en relació a d'altres fonts, i també sobta que el nombre caigués d'una forma tan acusada durant el període indicat.

Les filles de la Caritat de Sant Vicent de Paul sabem que exercien la seva professió assistencial a l'hospital militar de l'illa del Rei degut a la seva relació amb l'Exèrcit i la Marina iniciada l'any 1847, que establia els seus serveis a tots els hospitals militars de la península, Balears i Canàries (Alejandre 2016: 135-138). Posteriorment també van estar presents a l'hospital municipal i la casa de Misericòrdia. Hem de tenir en compte que, donat que les primeres escoles d'infermeria no van aparèixer fins a finals del segle XIX, aquesta funció la van assumir les congregacions religioses. Es basaven en l'atenció corporal i espiritual als necessitats en una actitud de servei i permanent formació professional ja que havien d'assistir a una escola de formació pròpia establerta el 1803 a Madrid (Gallego 2009: 84-85).

Les Topografies mèdiques dels segles XVIII i XIX

Durant el segle XVIII i primeres dècades del XIX es van produir un nombre important d'escrits mèdics sobre Menorca tant d'autors forans residents a l'illa com de metges menorquins. Segons Vidal Hernández (1999:87-183 i 2017:207-242), el motiu és, sens dubte, la importància de Menorca a l'Europa de l'època com a enclavament estratègic disputat entre les principals potències. Això va propiciar l'interès del públic europeu per conèixer els aspectes més rellevants de l'illa. Menorca gaudeix del privilegi de comptar amb una de les primeres topografies mèdiques dedicada a un territori de l'Estat espanyol i també amb una de les últimes (Vidal Hernández 2006).

1751. Cleghorn, G. '*Observations on the epidemical diseases in Menorca from the year 1744 to 1749*'. Londres.

1764. Passerat de La Chapelle, C.F. '*Réflexions générales sur l'isle Minorque*'. Paris.

1806. Hernández Morejón, A. '*Topografía del Hospital Militar de Mahón*'. Maó.

1839. Horner, G.R.B. '*Medical and topographical observations upon the Mediterranean*'. Filadèlfia.

1843. Foltz, J.M. '*The Endemic Influence of Evil Government, illustrated in a View of the Climate, Topography, and Diseases of the Island of Minorca*'. Nova York.

1855. Weyler, F. '*Topografía físico-médica de las Islas Baleares y en particular de la de Mallorca*'. Palma

1914. Pons Marquès, L. '*Geografía Médica de Mahón y su Término*'. Barcelona.

Taula 4. Topografies mèdiques de Menorca 1751-1914

Tot i que les dues primeres són les més completes i importants, ens centrarem en les dels nord-americans Horner i Foltz perquè són les més properes al període estudiat.

La topografia de G.R.B. Horner (1839), cirurgià del U. S. Naval Asylum i membre de la Philadelphia Medical Society, ha estat redescoberta per JM Vidal Hernández (2006) molts anys més tard. Tot i que aquesta topografia es refereix a diferents punts de la Mediterrània, dedica bona part del llibre a l'illa de Menorca. Horner no va residir mai a Menorca però va visitar diverses vegades l'illa entre 1831 i 1839, quan el port de Maó fou utilitzat per el Mediterranean Squadron de l'armada americana entre 1815 i 1848 com a base per a la hivernada dels seus vaixells, i per a l'avituellament i les reparacions que poguessin necessitar per conveni amb el Govern espanyol.

Després de descriure el territori, les plantes medicinals i els animals,

descriu les malalties més comunes com la malària (febres remitents i intermitents) i, basant-se en el paradigma miasmàtic i les teories ambientalistes, creu que aquestes malalties també estan influïdes per la dieta deficient de les persones humils.

Afirma que una gran part dels medicaments que es despatxaven a les farmàcies menorquines eren importats des de Marsella, perquè molts metges havien estudiat a França. Quan parla de plantes medicinals indígenes i exòtiques cita el farmacèutic Vinent,¹⁰ i quan parla de la *Pistacia lentiscus* cita el farmacèutic Sintes, del Mediterranean Squadron.¹¹ En relació a les farmàcies i els farmacèutics s'admira que el nombre estigui limitat per llei i que es respectin els preus dels medicaments dictats per les autoritats estatals. A més, considera un gran benefici la prohibició de la venda de *nostrums* (remeis secrets) i panacees.

També descriu els diferents edificis sanitaris: hospital militar de l'illa del Rei (que feia poc que s'havia tornat a obrir després d'uns anys tancat i abandonat), la Casa de Caritat o l'Hospital Municipal (amb banys públics) i Casa d'Expòsits. Els nord-americans havien adaptat un edifici a terra ferma a la zona de Maó coneguda com a tanques del Carme com a hospital per als seus mariners. El Llatzeret és descrit amb molta admiració i amplitud. Descriu també els edificis, el funcionament, la normativa i les quarantenes que s'hi practicaven.

Una altra topografia que ens pot donar valuosa informació del moment és la de J. M. Foltz (1843), cirurgià nord-americà que va viure a Menorca entre els anys 1839 i 1841, destinat a l'hospital naval que la marina americana tenia a la ciutat de Maó. Està redactada pocs anys abans de l'epidèmia de còlera de 1854 que estem analitzant. Comença per una descripció històrica, la descripció física de l'illa (topografia) i el clima.

Compara les malalties que existien en temps de Cleghorn (un segle abans) i les actuals i diu que la situació ha empitjorat notablement

---

10 Es deu referir a Josep Vinent Fontcuberta. Libro de Asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca 1841

11 Es deu referir a Guillem Sintes Pons que devia haver estat contractat pels nord-americans. Libro de Asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca 1841

a causa de les condicions sociosanitàries degudes al govern absolutista de Ferran VII. Foltz coneixia molt bé i admirava el treball de Cleghorn i concep la seva obra com un suplement per posar al dia aquest treball marcant simplement les diferències.

Com a malalties amb major incidència entre els menorquins assenyalava les febres intermitents, la neurosi, la paràlisi i l'alcoholisme (que estima que no és tan abundant com als Estats Units). Considera molt freqüents les cataractes degudes a la lluminositat del cel menorquí i l'emblanquinat de les cases (Vidal Hernández 1999: 143-151).

L'AUTOR: GABRIEL CAMPS CARDELL

Gabriel Camps Cardell (Es Mercadal, 1788 – Maó, 1862) fou un farmacèutic, fill de Felip Camps Alzina (nascut a Ciutadella l'any 1741), cirurgià, casat amb Àngela Cardell Aragonès, des Mercadal. El seu avi Joan Camps Coll (Ciutadella, 1696-1786) també havia estat cirurgià.¹²

L'any 1810 treballava com a practicant de farmàcia a l'hospital militar de l'illa del Rei contractat per l'assentista Bartomeu Mercadal Pons. Estudià Farmàcia al Col·legi de Sant Victorià a Barcelona¹³ i finalitzà els seus estudis l'any 1822, essent un dels primers farmacèutics de Menorca amb formació reglada (Vidal Hernández 2017:40), juntament amb Joan Aledo Amat (1795-1833), i no obtenint el títol amb unes pràctiques i un simple examen com s'havia fet fins aleshores. Disposam del document del 'Llibre de revàlides i graus de Medicina, Cirurgia i Farmàcia de l'Escola Especial de la Ciència de Curar' 1822/1825 de la Universitat de Barcelona amb l'acta dels exàmens 1r i 2n (pràctic) que va realitzar Gabriel Camps davant del tribunal format pels senyors Balcells, Fors i Yañez, entre els mesos de juny i

---

12 Geneanet <https://gw.geneanet.org/aguasch?iz=4&lang=es&n=camps+cardell&p=gabriel>

13 Els apotecaris no gaudien de formació acadèmica: eren artesans il·lustrats, organitzats gremialment, i eren els Col·legis d'Apotecaris els que examinaven i autoritzaven la pràctica de la professió, amb el control de l'organització sanitària central, el Real Protomedicato. A inicis del segle XIX es creen els Reials Col·legis de Farmàcia, predecessors de les facultats actuals. El de Barcelona, fundat l'any 1815 pel farmacèutic Josep Antoni Balcells i Camps s'anomenà Real Colegio de Farmacia de San Victoriano. L'any 1845, finalment, la figura de l'apotecari queda enrere i la Universitat forma els nous llicenciats en Farmàcia que poden instal·lar-se sense restriccions corporatives a tot Espanya (web Facultat Farmàcia Barcelona).

agost de l'any 1822 per obtenir el títol de farmacèutic. Posteriorment revalidà el títol de Farmacèutic a Madrid l'any 1825 per la 'Real Junta Superior Gubernativa de Farmacia' (veure la transcripció del títol a l'Annex 1). Al moment de llicenciar-se ja comptava amb 37 anys, pel que hem de deduir que, després de treballar com a practicant de farmàcia a l'hospital militar de l'illa del Rei, decidí realitzar els estudis a Barcelona. No es troba consignat al llibre de J. Jordi González, 2003: 'Colectanea de 'speciers', mancebos boticarios, boticarios, practican-tes de farmacia y farmacéuticos en Cataluña (1207-1997)', pel que hem de suposar que mai exercí a Catalunya.

Apareix al 'Libro de Asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca' justament a les pàgines d'inici on es van fer les inscripcions dels 13 farmacèutics que en aquella data exercien a Menorca¹⁴. Va ocupar el càrrec de subdelegat de l'illa; fou soci corresponsal de l'Academia Central de Medicina y Cirugía' i exercí a Maó al carrer Castell, 1 (actual Camí des Castell).

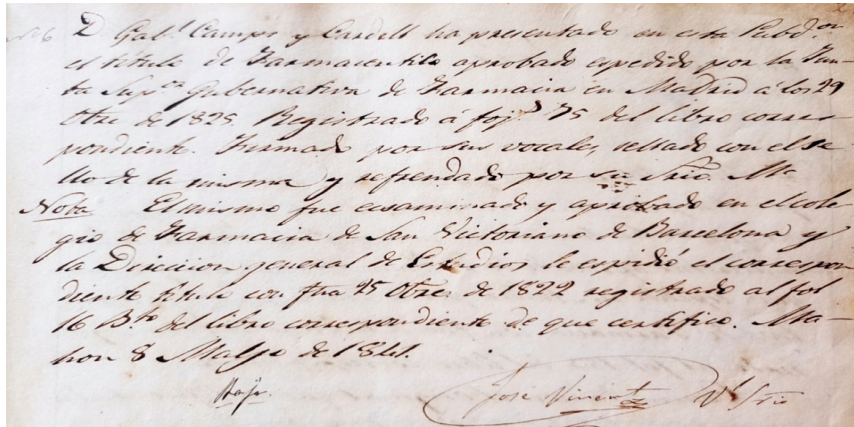

Figura 9. Inscripció de Gabriel Camps al Libro de Asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca 1841 (AHM)

14 El Libro de Asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca, recull les inscripcions de tots els farmacèutics que exerciren a Menorca des de l'any 1841 fins al 1940 amb les dades corresponents als títols presentats per al seu registre per part dels apotecaris que volien exercir a Menorca, i s'hi afegien les dates del canvi d'oficina de farmàcia, quan el farmacèutic canviava d'establiment. Es conserva a la Delegació de Menorca del Col·legi de Farmacèutics de les Illes Balears. ES AHM. Sotsdelegació de Farmàcia de Menorca. Libro de asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca (1841 – 1940). Còpia digital. Arxiu Històric de Maó. Document original al Col·legi Oficial de Farmacèutics de les Illes Balears.

Segons la sol·licitud presentada a la ‘Sociedad de Socorros Mutuos de Farmacéuticos’¹⁵ per a la seva inscripció com a soci fundador, sabem que l’any 1845 residia a Maó on tenia apotecaria oberta i estava casat sense fills. Els seus companys farmacèutics de Maó (Miquel Anglès, Mariano Orrit de Capdevila i Josep Vinent) que avalaven la seva entrada a la Societat, declaraven que tenia casa pròpia i molt bona salut i que “su buena conducta es singular en la parte igienica (sic) y aún más en la moral”.¹⁶

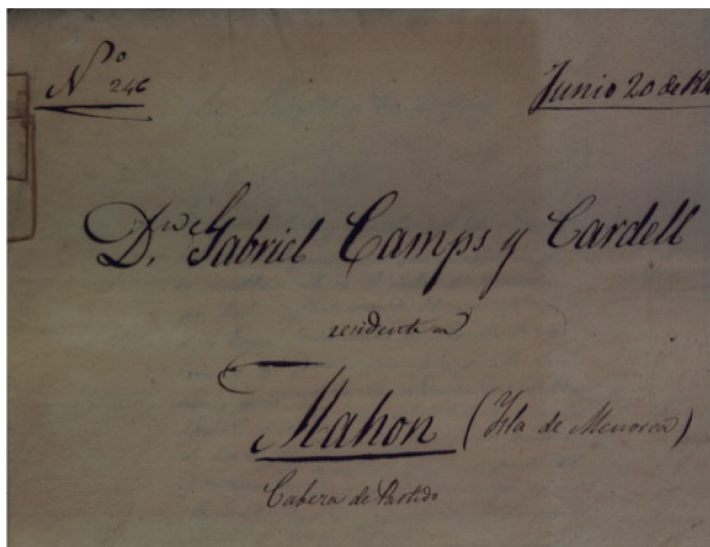

Figura 10. Portada del Expediente de Gabriel Camps y Cardell, farmacéutico de Mahón, para su ingreso en la Sociedad Farmacéutica de Socorros Mutuos. 1844-1845

Entre 1844 i 1848 elaborà el document ‘Cinco cuadros de la topografía médica de la ciudad de Mahón, relativos a su natalidad, mortalidad y morbilidad’,¹⁷ manuscrits d’innegable interès que s’haurien de trobar a la Biblioteca de la Real Academia Nacional de Medicina i que, malauradament, avui s’han perdut.

15 Aquesta societat fou fundada l’any 1844 per cobrir les contingències de viudetat i orfandat en cas de defunció del farmacèutic a més de constituir un vincle entre professionals per a defensar els seus interessos. (Martínez Segura 2021).

16 Biblioteca virtual de la Real Academia Nacional de Farmacia — Ubicación: A — Signatura: Leg. 67-1 no 246

17 Biblioteca virtual de la Real Academia Nacional de Farmacia. [5] h., 64 x 89 cm., LEG. 73, DOC. 3331

L'any 1854 redactà la 'Suscita (sic) relación histórica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón en esta Isla de Menorca, durante la invasión del cólera en los meses de Agosto y Setiembre del año último 1854' dirigida al Decano de la Academia Central de Medicina y Cirugía, com a soci corresponsal.¹⁸ Aquest és el document i els quadres annexes que hem d'analitzar exhaustivament al capítol següent.

Degué morir sense descendència perquè al Diario de Menorca del 9 de maig de 1862 (poc després de la seva mort) es publiquen uns edictes citant Francisco Belmaña i Camps, en parador desconegut, en relació a la testamentaria del seu oncle Gabriel Camps Cardell. A principis de gener de 1863, el jutge de primera instància de Maó fa saber que, a partir del 21 de gener, "se procederá en la casa en que vivía D. Gabriel Camps farmacéutico sita en la calle del Castillo de esta Ciudad, a la subasta y remate por vía de venta, de los muebles, libros y demás existente en dicha casa con los medicamentos, útiles, enseres y efectos de la botica ...". Uns dies mes tard es notifica que es subhastaran la casa amb hort del carrer del Castell i dues propietats més que havien pertangut al senyor Camps. Això ens fa pensar que la farmàcia va amortitzar-se i que tots els llibres, aparells i substàncies de l'apotecaria es van dispersar.¹⁹

Figura 11. Vista del port des de la Colàrsega. Joan Font 1850. Col·lecció privada

18 Biblioteca virtual de la Real Academia Nacional de Farmacia. MEDICINA P-01-03-P-05-06

19 Aquesta informació ha estat facilitada pel metge-investigador Antonio Ruíz de Azúa Mercadal (inèdit)

EL DOCUMENT

El 17 d'abril de 1855, mesos després de l'epidèmia, el farmacèutic Gabriel Camps Cardell, en un document manuscrit de nou pàgines intitulat 'Suscinta (sic) relación histórica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón en esta Isla de Menorca, durante la invasión del cólera en los meses de Agosto y Setiembre del año último 1854' (Annex 2) ens explica minuciosament els casos de còlera ocorreguts a la ciutat de Maó. Aquesta relació ve acompanyada de tres quadres estadístics amb informació complementària per poder comprendre les causes de la seva aparició. En aquest treball, tot i que no es pronuncia en relació a les seves idees, es veu la seva deriva clarament ambientalista que l'empeny a obtenir la màxima informació de cada cas per poder treure'n conclusions relacionades amb la situació personal i social davant la malaltia.

Els quadres que l'acompanyen són els següents:

- Quadre estadístic número 1 (Annex 3), on detalla totes les morts ocorregudes durant l'epidèmia relacionant-les amb el domicili on vivien.
- Quadre estadístic número 2 (Annex 4), on dona compte dels vaixells arribats al Llatzeret de Maó, la seva procedència i les malalties que afectaven tripulacions i passatgers.
- Quadre estadístic número 3 (Annex 5), on descriu totes les malalties aparegudes abans, durant i després de l'epidèmia a la ciutat de Maó.

Suscinta (sic) relación histórica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón

A la 'Suscinta relación histórica' (Annex 2) ens descriu l'evolució de les tres primeres persones afectades de còlera en el brot de l'estiu de 1854 a Maó. Les tres eren dones, dues de les quals van morir, mentre que la tercera es va curar. Les dues dones traspasades apareixen documentades en el Quadre estadístic N. 1 que analitzarem a continuació.

En el primer cas es tracta d'una senyora embarassada que va arribar a Maó el dia 31 de juliol amb el seu marit i tota la seva família, en total

15 persones, després de 45 dies de navegació en la pollacra espanyola Diosa del Mar procedent de Mayagüez (Puerto Rico). Durant tot el viatge no es va presentar cap problema de salut ni tampoc en els 15 dies que van estar en quarantena al port de Maó. Poc després d'acceptar-los a lliure pràctica²⁰ una vegada finalitzada la quarantena, la senyora de 30 anys d'edat es va sentir malament i marxà al seu domicili al carrer Castell, 7 del barri 14. Els símptomes anaren augmentant pel que, al dia següent, van cridar un facultatiu que va sospitar que es trobava davant d'un cas de còlera. Una vegada informada l'autoritat local, aquesta manà que ella i tota la seva família quedessin incomunicats i el seu domicili rigorosament vigilat. Després d'un part fatal, la senyora va continuar agreujant-se, pel que l'autoritat va demanar al doctor Antoni Roca si es volia incomunicar amb ella per poder assistir-la en tot moment²¹. El metge va acceptar aquesta greu responsabilitat, però tot i així la senyora va morir al dia 24 de la seva arribada al port. Durant els dies 18 al 24, quinze persones entre familiars i servei van patir la malaltia però tots es van recuperar.

El segon cas es refereix a una serventa que va arribar de Barcelona el dia 4 d'agost juntament amb els seus senyors en el vapor mercant 'Mahonés'²² (14 tripulants i 131 passatgers) després de 22 hores de navegació. Una vegada passada la quarantena sense que ningú tingués problemes de salut, la serventa es va començar a trobar malament pel que es va retirar a la seva casa paterna al carrer de la Reina, 7 del mateix barri 14. En veure que s'anava agreujant van cridar el metge Andreu Hernández²³ que no dubtà que es trobava davant d'un cas de còlera-morbo. Immediatament va donar part a l'autoritat local que va disposar que la casa i la família quedessin completament incomunicades. La malalta va morir el dia 16 de la seva arribada a port.

Finalment ens parla de la mestressa de la difunta anterior que es va

---

20 'A lliure pràctica' es refereix a un vaixell quan és admès a comunicació, passada la quarantena o dispensat d'aquesta.

21 Veurem que en els tres casos descrits són els metges els que s'aïllen al domicili de la malalta en lloc d'internar-les a un hospital que en aquells moments no reunien les condicions adequades.

22 El petit vapor *Mahonés* acabava d'iniciar les comunicacions modernes de l'illa amb la península el 29 de juny de 1854 amb la concessió de la comunicació setmanal entre Maó i Barcelona, tocant d'anada i de tornada el port d'Alcúdia per a portar el correu de Mallorca.

23 Del qual n'hem parlat a bastament al capítol corresponent a les epidèmies de còlera del segle XIX.

sentir indisposta poc després de la seva serventa, pel que ella i la seva família van quedar incomunicades al seu domicili del mateix carrer de la Reina, 2. Veient que la malalta anava empitjorant, el marit va proposar a l'autoritat l'entrada a la casa d'un metge, cosa a la què accedí el doctor Joan Lara que li va practicar les cures adequades i la malalta es va curar un mes després de la seva arribada a port.

El farmacèutic Gabriel Camps segueix la seva relació amb les següents apreciacions: “A la parte Noroeste de los barrios 5 y 6 hay varias huertas llamadas de S. Juan distantes 1444 varas²⁴ de ellos línea recta y punto donde se encharca cáñamo y lino durante los dos meses de Julio y Agosto. Al otro extremo de la Ciudad situado al Este del barrio 14 hay otra huerta que dista 288 varas de él, también línea recta. Las variaciones atmosféricas y el desprendimiento de gas acido carbónico de las indicadas huertas influyeron a los habitantes de aquellos barrios de un modo ostensible a la marcha de algunas dolencias más o menos graves”.

Finalitza dient: ”Seria por demás ocuparme en los efectos que causan a la economía animal el estado atmosférico cargado de gas hidrogeno carbonado dimanado de la exalación de las miasmas de los pantanos y aguas encharcadas, cuyos miasmas inmediatos a los barrios 5, 6 y 14, predispusieron a sus habitantes al aumento de casos de cólera siendo las enfermedades reynantes del país, antes y después de experimentarse tan mortuorio azote, las que detallará el estado señalado con el Número 3, y los cuadros estadísticos números 1 y 2, que también presenta, conducirá tal vez a conocer menudencias que parecerán muy abstractas a la mayor parte de los lectores; pero si se quiere tomar el trabajo de averiguarlas a fondo, se verá cuanta claridad esparce sobre el objeto de esta memoria y quizás en general”. Sembla que dedueix que el còlera s'ha estès entre la població degut a les condicions ambientals dels voltants de la ciutat, amb la presència de miasmes i un estat atmosfèric molt determinat tot i que al final no en treu cap conclusió.

Aquests primer casos importats, un d'un vaixell provinent de Puerto Rico, és a dir que ja havia fet una llarga quarantena abans d'arribar al port de Maó, i els altres dos que havien salpat a Barcelona, podríem

---

24 Vara: mesura longitudinal usada a diferents regions espanyoles, oscil·lava entre 771 i 912 mm.

considerar que són l'inici del brot de còlera a Maó. A Barcelona el còlera havia aparegut el mes de juliol d'aquest mateix any 1854 molt probablement a partir d'un vaixell arribat de Marsella.

Aquesta informació coincidiria amb les *Observaciones* del doctor Mora que hem analitzat al capítol segon, ja que considera que totes les epidèmies de còlera a Menorca han entrat pel Llatzeret on tots els vaixells havien de passar la quarantena, i també coincideix amb Gabriel Camps en citar el vapor 'Mahonés' com a causant de la introducció de l'epidèmia a l'illa.

Quadre estadístic número 1

Gabriel Camps comença el seu primer quadre amb la descripció detallada de tots i cadascun dels difunts que foren afectats pel còlera durant la pandèmia que va afectar la ciutat de Maó: "Cuadro estadístico el cual detalla la longitud y latitud de esta Ciudad, estado meteorológico, año, mes y día de las personas invadidas por las enfermedades reynantes en ella, nombres de los atacados, su edad, profesión y estado; clase de enfermedad, barrio, calle y número de la casa en que vivían con separación de varones y hembras; fecha de su fallecimiento, número de vecinos y almas que contaban los barrios, también con separación de sexos, y número que corresponde por cada cien difuntos sobre el número total de los que contenía cada barrio afectado" (Annex 3).

Segons la informació subministrada per Camps en aquest quadre estadístic, durant el període de 42 dies que va del 15 d'agost al 23 de setembre es produïren 34 defuncions,²⁵ 15 homes i 19 dones dels quals en fa una relació nominal. He pogut comprovar que aquesta relació coincideix totalment amb les inscripcions de difunts registrades al llibre Registre Civil de Morts de Maó de 1854 (AHM U-498); només he constatat que en alguns casos la causa de mort que apareix al llibre no està confirmada i s'anota com a 'còlera sospitos'.

---

25 Comprovant la identitat dels morts ens trobam amb un cas en que no coincideixen el nom amb l'estat: Antonio Carreras, de 5 anys, profesión ninguna, soltera, pel que hem decidit considerar-lo home i mantenir la proporció que utilitza l'autor.

L'interval d'edat dels morts és molt ample, va de 5 a 87 anys amb una mitjana de 49,9 anys. Hem de fer constar que només hi trobam 3 menors d'edat (5, 11 i 15 anys). L'estat civil majoritari correspon al de casats (17), segueixen els solters (10) i finalment hi ha 7 vidus.

La relació de professions és molt variada. Com era d'esperar moltes dones (6) no tenen una professió definida i entre les que en tenen destaquen les bugaderes (4), serventes (2), jornaleres (2) i hortolanes (3), totes elles amb feines que tenen un tracte directe amb l'aigua. També hi trobam dues broadores d'una mateixa família. Hem de destacar que només hi ha una dona que sigui tractada de D^a, és justament el cas número 1 que es descriu a la 'Suscinta relación' i sabem que es tractava d'una senyora que tenia serventes a casa. Quant a la professió dels homes, la majoria són jornalers (9), un rampinador, un sabater, un picapedrer, un mariner i un guarda de salut (probablement del Llatzeret).

Quan parla del tipus de malaltia de que han mort ens trobam amb múltiples caracteritzacions del còlera: 'còlera morbo', 'còlera sospechoso', 'còlera morbo vulgar', 'còlera esporádico', 'còlera morbo álgido', 'còlera morbo asiático' i 'còlera epidémico', fet que ens demostra el desconeixement de la malaltia en aquell moment.

A continuació ens parla de la durada de la malaltia que va de 0 a 4 dies amb una mitjana de 1,79. Es tracta, doncs, de processos molt ràpids des del moment que apareix la simptomatologia, fet que concorda amb l'evolució natural d'aquesta infecció.

Finalment situa els morts en el domicili i barriada en què vivien per la importància que dona a les circumstàncies ambientals que envolten cada afectat. La majoria eren veïns del barri 14 (10 casos), i dels barris 5 i 6 (15 casos) i 1-2 casos de la resta de barris afectats. Si grafiam aquesta informació sobre el plànol cadastral de Maó realitzat per l'excel·lent geòmetra mallorquí Miquel Sorà l'any 1860 (Figura 12), podem observar que els domicilis dels veïns afectats es troben majoritàriament agrupats en dos nuclis, un a llevant i l'altre a ponent de la ciutat.

Figura 12. Situació en el plànol de Maó dels domicilis dels afectats de còlera segons la informació donada per Camps Cardell sobre el plànol de Miquel Sorà 1860 (IDE Menorca. Visor general) (elaboració pròpia)

En relació a la taxa de mortalitat tenim 34 morts sobre una població de 10.839²⁶ habitants, el que ens dona una taxa global de 3,1 morts/1.000 habitants (2,7 per als homes i 3,3 per a les dones). No és estrany que la taxa de mortalitat sigui superior per a les dones perquè aquestes eren les encarregades de tenir cura dels malalts i, a més, d'exercir feines molt relacionades amb l'aigua com acabam de veure. Aquest és un fet que es va donar de forma generalitzada en altres indrets però que, al seu moment, sense conèixer l'origen ni la transmissió de la malaltia, no tenia explicació (Pérez Díaz 2021).

	homes	dones	total
POBLACIÓ	5.161	5.678	10.839
POBLACIÓ %	47,6	52,4	
MORTS	15	19	34
MORTALITAT per mil	2,9	3,3	3,1

Taula 5. Relació de morts per còlera classificats per sexes (Annex 3) (elaboració pròpia).

²⁶ El nombre d'habitants que ens dona Camps Cardell és molt inferior al que ens proporciona l'INE com hem vist al capítol corresponent a la ciutat de Maó: el 1847 aquesta població ja comptava amb 12.553 habitants de fet. Hem decidit mantenir la dada de 10.839 per a tots els càlculs corresponents als seus quadres estadístics.

És difícil valorar les taxes calculades per Gabriel Camps perquè les refereix només als habitants del conjunt de barriades afectades diferenciant els veïns, amb una taxa de mortalitat de 2,63%, de les ànimes,²⁷ amb una taxa de 6,92%. Tot i així consideram que el nombre de morts provocats per la pandèmia no és gaire elevat; això voldria dir que les mesures preses per l'ajuntament, que hem analitzat al capítol corresponent a les epidèmies, devien ser prou eficaces per contenir la malaltia en uns pocs casos.

A més del quadre principal que acabam de veure, també presenta una sèrie de quadres complementaris que són molt repetitius i no aporten informació valuosa. Per exemple, en relació amb l'estat meteorològic ens indica, com podem observar, els vents regnants per mesos, cosa que no ens permet extreure'n cap conclusió, donada l'amplitud temporal que representa. En aquest aspecte, vol seguir el treball realitzat pel farmacèutic Joan Bals Cardona, que havia estat l'iniciador de la realització de mesures meteorològiques amb cert rigor a Menorca²⁸.

Año	Meses	Vientos reinantes en el año y meses siguientes									
1854	Agosto	buen tiempo	Nubes	Vario	Revuelto	Este	Norte	Oeste		Sur	Sur-Este
	Septiembre	Buen tiempo	Nubes	Vario	Norte	Norte-Oeste	Sur	Sur-Este		“	“
	Octubre	lluvias	Buen tiempo	Nublado	vario	Vientos fuerte	Norte-Este	Norte	Este	Sur-Este	“
	Noviembre	Vario	Lluvias	Nubes	Norte	Vientos fuerte	Norte-Este	Este	Sur-Oeste	“	Sur

Taula 6. Vientos reinantes en el año y meses siguientes (Annex 3)

Amb tot aquest treball, Camps Cardell, imbuït de les teories miasmàtiques dominants a l'època, ens vol demostrar que hi ha una clara relació entre el domicili dels morts i la manca de salubritat de les zones que els envoltaven.

²⁷ Ànimes són tots els habitants mentre que els veïns són només els caps de família.

²⁸ Al llarg de vuit anys (1792-1799) va fer 3 mesures diàries amb una regularitat notable. Amb aquestes mesures, l'apotecari maonès volia elaborar un diari meteorològic de la ciutat de Maó, és a dir, que tot seguint els preceptes de les teories ambientalistes, aquest personatge pretenia trobar una relació entre el clima de Menorca i les malalties més característiques de l'illa. Malauradament aquest treball no s'ha conservat (Vidal Hernández 2000:78-79).

Quadre estadístic número 2

“CUADRO comprensivo del número de buques de guerra y mercantes, nación a que pertenecen, número de tripulantes y pasajeros llegados al Lazareto nacional de este puerto de Mahón en los cuatro meses de Julio, Agosto, Setiembre y Octubre ambos inclusive correspondientes al año último 1854; fecha de entrada en él, nombre de los enfermos curados y de los enfermos muertos de resultas de las enfermedades reynantes en dicho establecimiento, y nación, edad y oficio de cada individuo” (Annex 4).

En aquest quadre ens trobam amb molta informació relativa a les malalties que van afectar els tripulants i passatgers dels vaixells, tant de guerra com mercants, arribats al Llatzeret del port de Maó durant els mesos de juliol a setembre de 1854 en què es produí l'epidèmia de còlera. Hem de tenir en compte que el Llatzeret de Maó estava en ple funcionament i el moviment de vaixells que entraven i sortien era molt elevat. La relació dels habitants de Maó i el Llatzeret era molt estreta degut als professionals de la sanitat i altres empleats que continuament es desplaçaven d'un lloc a l'altre.

Per situar-nos comença donant les coordenades de la ciutat de Maó ('arregladas al Meridiano de la de Cádiz'):

Latitud: 39° 53' 10" nord

Longitud: 10° 39' 30" est

A continuació ens dona les dades meteorològiques segons l'estat atmosfèric i els vents regnants. Com hem comentat en el Quadre número 1, la informació aportada és tan vaga que ni tan sols té en compte les temperatures màximes i mínimes del període. Per això no ens permet treure'n cap conclusió.

En el requadre següent tenim la relació de països als que pertanyien els vaixells arribats amb el número de tripulants i passatgers, la majoria de vaixells porten la bandera espanyola, a continuació venen els de diferents països europeus (hannoverians, austríacs, belgues, danesos, francesos, holandesos, anglesos, noruecs, portuguesos, prussians i suecs), els de països mediterranis (napolitans, toscans i sards) i els americans.

	VAIXELLS	%	PERSONES	%
ESPANYA	347	68	5.561	63
EUROPA	100	20	1.688	19
MEDITERRANI	43	8	570	6
AMÈRICA	17	3	1.036	12
TOTAL	507		8.855	

Taula 7. Relació de vaixells i persones arribades per països al Llatzeret de Maó (Annex 4) (elaboració pròpia)

Per mesos, ens trobam que la majoria van arribar el mes d'agost i setembre, és a dir, en plena epidèmia.

	VAIXELLS	%	PERSONES	%
JULIOL	74	15	1.169	13
AGOST	214	42	3.664	42
SETEMBRE	134	26	1.872	21
OCTUBRE	85	17	2.150	24
TOTAL	507		8.855	

Taula 8. Relació de vaixells i persones arribades per mesos en vaixell al Llatzeret de Maó (Annex 4) (elaboració pròpia)

D'aquests 507 vaixells, només 9 eren vaixells de guerra (sembla molt estrany que el vaixell de guerra francès i els espanyols portessin tants passatgers).

	VAIXELLS	TRIPULANTS	PASSATGERS	TOTAL PERSONES
ESPANYOLS	7	489	388	884
ANGLOAMERICANS	1	450	0	451
FRANCESOS	1	124	515	640
TOTAL	9	1063	903	1975

Taula 9. Relació de vaixells, tripulants i passatgers arribades per nacionalitats en vaixell al Llatzeret de Maó (Annex 4) (elaboració pròpia)

Havent analitzat la procedència dels vaixells, els passatgers i la tripulació que transportaven, ens presenta el llistat de totes les persones que han patit alguna malaltia durant el període estudiat (“Personas atacadas de las enfermedades reynantes en el Lazareto durante dicha serie”).

De les 8.855 persones arribades en total, 42 van ser afectades d’alguna malaltia, dada que representa un 4,7 per 1000. Totes elles eren espanyoles excepte 4 estrangers, tots ells mariners (dos anglesos, un sard i un francès). Cal assenyalar que és estrany que, si els passatgers i la tripulació dels vaixells espanyols que arribaren a Maó només representaven el 63% de totes les persones que arribaren, ara representin el 90% dels malalts. Podem pensar que depenia dels ports de procedència dels vaixells, però és una dada que no coneixem.

Dels 42 malalts que van entrar al Llatzeret entre el dia 14 de juliol fins al 12 d’octubre d’aquest any 1854 per qualsevol tipus de malaltia, 17 es van curar i 25 van morir. Això representa una taxa de mortalitat global d’un 59,5 per mil. Durant el mes de juliol, com era d’esperar per trobar-nos a l’inici de la pandèmia, només van morir 2 persones mentre que al mes d’agost en van morir 11 i el setembre 12. Els curats van ser donats d’alta: 3 el mes de juliol, 4 el mes d’agost, 7 el mes de setembre i 3 durant el mes d’octubre.

De tots els malalts només 7 eren dones (4 passatgeres, 2 infermeres i

1 serventa) cosa lògica si tenim en compte que la tripulació i la tropa devia estar constituïda exclusivament per homes. Entre els 35 homes malalts trobam 5 passatgers, 10 soldats passatgers, 9 mariners, 5 guardes de salut, 1 patge, 1 servent, 1 oficial, 1 mosso de corda, 1 infermer i 1 cuiner. Sense que especifiqui si aquestes persones treballaven als vaixells, al Llatzeret o a Maó.

L'edat dels malalts oscil·la entre 2 i 70 anys amb una mitjana de 32,9 anys. Si només tenim en compte els que es van curar ens trobam amb un marge que va de 14 a 60 anys (mitjana, 33,4) i, entre els morts, el marge és una mica més ample, va de 2 a 70 (mitjana, 32,5 anys) pel que no trobam diferències apreciables entre morts i curats en relació a l'edat.²⁹

TIPUS DE MALALTS	INTERVAL D'EDAT anys	MITJANA anys
CURATS	14 - 60	33,4
MORTS	2 - 70	32,5
CONJUNT	2 - 70	32,9

Taula 10. Relació de malalts, curats i morts per intervals d'edat arribats en vaixell al Llatzeret de Maó (Annex 4) (elaboració pròpia)

Les malalties que van patir són molt variades i es fa difícil discernir quines podríem considerar relacionades amb el còlera. Així, que afectin el sistema digestiu podem trobar: gastroenteritis, disenteria intensa, gastro amb disenteria, còlic sospitós, còlic estacional, gastritis, etc. Tot aquest conjunt representaria 28 casos (66,7%), la resta es referiria a dolor periòdic, encefàlia, afecció del pit, lesió al pit, apoplexia, mort sobtada, congestió cerebral, febre intermitent, hepatitis, epilèpsia, inflamació, etc.

Entre els morts en trobam molts que han sofert afectacions gastrointestinals, però també hi ha casos d'encefàlia (el nen de 2 anys), d'apoplexia, de congestió cerebral, etc., pel que no podem extreure conclusions certes ni tan sols aproximades de quants pacients van patir el

²⁹ Camps fa un parell de quadres classificant els malalts curats i morts per edat però no quadren amb el llistat de "Personas atacadas ..." pel que no les hem tingut en compte.

còlera i si en va morir algun.

Pel que fa a la durada de tots els tipus de malalties, ens trobam que oscil·la de 0 a 15 dies (mitjana de 4,95) per al conjunt i també de 0 a 15 (mitjana de 2,2) per als morts, mentre que, per als curats, de 3 a 15 dies (mitjana de 9,0), és a dir que els que van morir ho van fer molt aviat, circumstància que podria ser compatible amb una afecció colèrica.

TIPUS DE MALALTS	DURADA dies	MITJANA dies
CURATS	3 - 15	9,0
MORTS	0 -15	2,2
CONJUNT	0 - 15	4,95

Taula 11. Relació de malalts, curats i morts per durada de la malaltia arribats en vaixell al Llatzeret de Maó (Annex 4) (elaboració pròpia)

Quadre estadístic número 3

“ESTADO comprensivo de las enfermedades reynantes antes de la aparición y después de haber desaparecido el cólera en esta Ciudad de las cuales fueron víctimas cincuenta y nueve personas”. (Annex 5) En el Quadre número 3, signat 6 mesos després de finalitzada l’epidèmia, Camps ens presenta una relació del nombre de morts de la ciutat de Maó ocorreguts durant els mesos de juliol a octubre de 1854, és a dir des d’abans de l’aparició del còlera fins després d’haver desaparegut l’epidèmia, que segons ens ha informat anteriorment es desenvolupà des del 15 d’agost al 23 de setembre d’aquell any, amb indicació de la malaltia que els va produir la mort.

Comença, com és habitual, amb les dades meteorològiques referides a l’estat atmosfèric i als vents regnants i, com és habitual, són tan inconcretas que no ens són de cap utilitat.

En una entrada anterior ens indica la població de la ciutat en aquell

moment:

Veïns³⁰	Homes	Dones	TOTAL
2.789	5.161	5.678	10.839

Taula 12. Relació de veïns classificats per sexes (Annex 5) (elaboració pròpia).

Podem veure que els homes representen el 47,6% i les dones el 52,4%. Segons el Quadre número 1, van morir de còlera 34 persones, 15 homes i 19 dones, això significa que la taxa de mortalitat global va ser del 3,1/1.000 habitants i que va ser superior per a les dones (3,3) que per als homes (2,9).

Durant aquests quatre mesos es van morir 159³⁰ persones distribuïdes en els mesos següents:

Juliol	Agost	Setembre	Octubre	TOTAL
16	50	58	35	159

Taula 13. Relació de morts totals a la ciutat de Maó classificats per mesos (Annex 5) (elaboració pròpia).

Podem observar un clar increment de la mortalitat durant els mesos d'agost i setembre i menor el mes d'octubre si consideram que durant el mes de juliol la mortalitat fos l'habitual.

En el Quadre 3 es detallen les causes de la mort de les 159 persones que van morir a Maó durant els quatre mesos sense especificar sexe ni edat, cap d'elles apareix com a morta a causa del còlera pel que hem de suposar que a aquestes 159 persones mortes s'hi han de sumar les 34 difuntes a causa del còlera.

Com hem vist al Quadre número 2, es fa molt difícil esbrinar el lligam que puguin tenir les malalties que s'hi descriuen amb el còlera, però sí que s'observa una clara predominança de les que afecten al

---

30 Hi ha un error en el quadre de mortalitat del mes d'agost, en lloc de 50 morts només n'apareixen 49 però no l'hem tingut en compte perquè és el número que utilitza en el resum.

sistema digestiu (diferents tipus de gastritis, gastroenteritis, enteritis, disenteria, diarrees, vòlvuls, etc.) respecte de les que afecten a d'altres sistemes (tisi, apoplexia, pleuresia, asma, pulmonia, meningitis, hepatitis, càncer, vellesa, desconeguda, etc.). Si en el mes de juliol les morts degudes a malalties del sistema digestiu representen el 25%, aquest valor es manté entre el 36 i 37% durant els mesos d'agost a octubre, xifres que pareixen raonables si consideram que es refereixen al període d'estiu.

MORTS	JULIOL	AGOST	SETEMBRE	OCTUBRE
TOTAL	16	49	58	35
Sistema digestiu	4	18	21	13
%	25,0	36,7	36,2	37,1

Taula 14. Relació de morts totals a la ciutat de Maó classificats per mesos (Annex 5) (elaboració pròpia).

En resum, podem indicar que dels tres quadres que ens ofereix el farmacèutic Camps, molt meticulosos i ben treballats, és el primer el que ens dona les dades que ens resulten més interessants. Efectivament, aquest ens ofereix una radiografia de l'aparició dels casos a la ciutat de Maó que ens confirma el caràcter contagiós de la malaltia encara que l'autor no rebutgi les seves doctrines ambientalistes. El Quadre número 2 es refereix exclusivament a la mortalitat referent als usuaris del Llatzeret i se'ns fa difícil interpretar la informació aportada en relació a l'epidèmia que afectà a la ciutat. El Quadre tercer, centrat en les causes de mortalitat general de la població de Maó, ens aporta informació complementària per a l'estudi de l'epidèmia de còlera.

CONCLUSIONS

Durant el segle XIX Menorca patí les epidèmies de còlera que afectaren tota Europa, concretament les de 1833, 1854 i 1865. A l'illa també es va fer present la disputa entre els sanitaris (metges i farmacèutics) que defensaven les teories ambientalistes com a causants del còlera contra els que declaraven que l'origen era clarament el contagi.

L'epidèmia de còlera de 1954 arribà a Menorca (igual que l'anterior de 1933 i la posterior de 1965) per la porta d'entrada del port. La presència del Llatzeret, amb un moviment molt elevat de vaixells que hi anaven a passar la quarantena, representava un risc molt important per la proximitat i l'intercanvi constant de personal mèdic i treballadors amb la ciutat de Maó.

L'Ajuntament de Maó va prendre les disposicions adequades i amb suficient anticipació, d'acord amb les recomanacions que arribaven d'instàncies superiors. La classe mèdica va donar una bona resposta en tot moment pel que es pot comprovar amb les actuacions dels metges consignades. A causa d'això, el nombre de morts va ser molt limitat, tot i que, en aquell moment, no es coneixia ni l'origen de la malaltia ni les mesures que s'havien de prendre per combatre-la.

L'apotecari menorquí Gabriel Camps Cardell, sens dubte preocupat per la salubritat del municipi i els seus habitants, va fer un treball de recerca molt meticulós per deixar constància de les causes que, segons ell, motivaren l'epidèmia de còlera que afectà a la ciutat i port de Maó durant aquell estiu, l'evolució de la malaltia i les conseqüències que va tenir, donant a conèixer la relació de tots els afectats pel còlera i les circumstàncies socio-ambientals que els envoltaren. També va registrar el moviment de vaixells, tripulants i passatgers que arribaren al Llatzeret i la mortalitat general de la ciutat de Maó en aquell període.

Al seu estudi, tot i que no exposa clarament les seves idees, s'hi veu una deriva clarament ambientalista (encara que en cap moment es declari anticontagionista) que l'empeny a obtenir la màxima informació de cada cas per poder treure'n conclusions relacionades amb la situació ambiental, personal i social dels afectats davant la malaltia. Efectivament, ens ofereix una radiografia de l'aparició dels casos a la

ciutat de Maó que ens confirma el caràcter contagiós de la malaltia encara que l'autor no rebutgi les seves doctrines ambientalistes.

En resum, Gabriel Camps Cardell va redactar un document molt valuós que ens permet fer un estudi epidemiològic i demogràfic del segle XIX caracteritzat pels grans descobriments en el camp de la bacteriologia, sobretot en la seva segona meitat, i per comprendre la visió d'un sanitari davant una epidèmia com la que va afectar a la ciutat de Maó l'estiu de 1854.

BIBLIOGRAFIA

- Acosta, L. 1987. *Cuatro palabras de historia. A: Menorca en la historia de la sanidad*. Dirección General de Farmacia y productos sanitarios. Ministerio de Sanidad y Consumo y Universitat de les Illes Balears. Madrid.
- AHM. L-LL3. Llatzeret. *Llibre de Registre del Cap Superior Polític de les Balears de la Junta Principal de Sanitat de Menorca (1845-1858)*. Arxiu Històric de Maó.
- AHM. L-LL5 Llatzeret. Llibre de correspondència del fons Llatzeret (1845-1858). Arxiu Històric de Maó.
- AHM. Sotsdelegació de Farmàcia de Menorca. *Libro de asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca (1841 – 1940)*. Còpia digital. Arxiu Històric de Maó. Document original al Col·legi Oficial de Farmacèutics de les Illes Balears.
- AHM. U-408. *Universitat de Maó. Acords del Llibre d'actes de l'Ajuntament. 1854*. Arxiu Històric de Maó.
- AHM. U-498. *Registro civil de muertos de Mahón. 1854*. Arxiu Històric de Maó.
- AHM. U-1134. *Universitat de Maó. Carpeta de Calamitats. 1854*. Arxiu Històric de Maó.
- AHM. U-1490-9. *Universitat de Maó. Actes de les sessions de la Junta Municipal de Beneficència 1854*. Arxiu Històric de Maó.

- Alejandro Sintés, I. 2016. *Las Hijas de la Caridad. A El Hospital de la isla del Rey del Puerto de Mahón*. Fundación Hospital de la Isla del Rey, 5ª edición.
- Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria. 1980. *La isla de Menorca en texto e imàgenes*. Edició traduïda de l'original alemany de 1890. Caja de Ahorros y M.P. de Baleares.
- Bernabeu Mestre, J, Bujosa Homar, F, Vidal Hernández, J.M. (co-ord.) 1999. *Clima, microbis i desigualtat social: de les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*. Col·lecció Recerca, 5. Institut Menorquí d'Estudis.
- Canaleta Safont, E. 2013. *La construcción de la profesión médica en Mallorca durante la segunda mitad del siglo XIX*. Tesi doctoral (dir. I. Moll Blanes i A. Miquel Novajra).
- Casasnovas Camps, M.A. 2005. *Història de Menorca*. Col. Tomir, 59. Editorial Moll.
- Casasnovas Camps, M.A. 2021. *Antoni Ramis i les pestes de Menorca*. Museu de Menorca (25.11.21). <https://www.youtube.com/watch?v=m9GnD2uo5fw&t=208s>
- Casasnovas Camps, M.A. 2022. *La Menorca contemporània, 1854-1955*. Enciclopèdia de Menorca, tom onzè: Història III. Fundació Enciclopèdia de Menorca.
- Cleghorn, G. 1751. *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca From the Year 1744 to 1749*. Edició facsímil RAMIB, FHIR, IME. 2009.
- Cotrina Ferrer, J. 1928. *Guía menorquina para el año de 1810*. Revista de Menorca, 27: 38-43.
- Domènech, M., Gomila, J., Martínez, A. i Seguí, N. 1983. *La ciutat des del carrer. Anàlisi formal, funcional i simbòlic del casc antic de Maó*. Ateneu de Maó/ Col·lecció d'Arquitectes de Balears/ Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears "Sa Nostra", Menorca.
- Florit Orfila, F. 1983 *Investigación sobre los fondos de interés histórico Farmacéutico-Médico de los archivos y bibliotecas de Menorca desde 1780 a 1920*. Tesina de licenciatura en Farmacia, diri-

gida por la doctora Ana M.ª Carmona Cornet. Cátedra de Historia de la Farmacia y Legislación. Facultad de Farmacia. Barcelona.

- Foltz, J.M. 1843. *The Endemic Influence of Evil Government, illustrated in a View of the Climate, Topography, and Diseases of the Island of Minorca, with an Account of its Medical Faculty, of the French Military Hospital on the Isle de los Reyes, -and of the Statistics of the United States Naval Hospital at Mahon, for the years 1839, '40, and '41*, publicat l'any 1843 a The New York Journal of Medicine and the collateral Sciences.
- Gallego Caminero, G. 2009. *El proceso de profesionalización sanitaria y la transición demográfica en Mallorca (1848-1932)*. UIB Tesi doctoral.
- Grau Sancho, P. 2002. *La historiografía de les epidèmies de Mallorca (segles XIII a XIX)*. Gimbernat, 37: 195-211.
- Hernández Guasco, A. 1865. *Memoria sobre las causas que originan el cólera morbo y medios de evitarlo*. Mahón: Tip. de D. Juan Fábregues y Pascual.
- Hernández Guasco, A. 1866a. *Defensa justificativa contra las impugnaciones que le dirige el profesor en medicina y cirugía D. Bartolomé Mora*. Mahón: Tip. de D. Juan Fábregues.
- Hernández Guasco, A. 1866b. *Apéndice a la Memoria sobre las causas que originan el cólera y medios de evitarlo*. Mahón: Tip. de D. Juan Fábregues.
- Hernández Morejón, A, 1806. *Topografía del Hospital Militar de Mahón*. Edición facsímil, 2010. Real Academia de Medicina de les Illes Balears, Institut Menorquí d'Estudis, Fundació Hospital de la Isla del Rey.
- Horner, G.R.B., 1839. *Medical and Topographical Observations upon the Mediterranean, and upon Portugal, Spain and other Countries*. Haswell and Haswell. Filadèlfia.
- Jordi González, J. 2003. *Colectanea de 'speciers', mancebos boticarios, boticarios, practicantes de farmacia y farmacéuticos en Cataluña (1207-1997)*. Fundació Uriach 1838.

- *Libro de asientos de la Subdelegación de Farmacia de Menorca (1841 – 1940)*. Còpia digital. Arxiu Històric de Maó. Document original al Col·legi Oficial de Farmacèutics de les Illes Balears. AHM.
- López Nadal, G. 1987. *La Sanidad marítima menorquina anterior al funcionamiento del Lazareto de Mahón. Introducción a su estudio histórico*. A: *Menorca en la historia de la sanidad*. Dirección General de Farmacia y productos sanitarios. Ministerio de Sanidad y Consumo y Universitat de les Illes Balears. Madrid.
- Martínez Segura, P. 2021. *Liberalismo y cuestión social*. Sociedad Farmacéutica de Socorros Mutuos. <https://www.sanitikon.com/2021/02/liberalismo-y-cuestion-social-sociedad.html>
- Méndez, A. 2023a. *Espais per a la sociabilitat: els passejos i els mercats de Maó*. Editorial Menorca, S.A.
- Méndez, A. 2023b. L'arxiduc Maximilià d'Àustria. Diari Menorca, 21 de novembre.
- Moll, I., Salas-Vives, P., Pujadas-Mora, J.M., Canaleta-Safont, E. 2014. *La lluita per la vida. Administració, medicina i reforma sanitària (Mallorca 1820-1923)*. Els Fiters, 20. El Gall Editor.
- Mora, B. 1866a. *Refutación a la Memoria publicada por D. Andrés Hernández y Guasco*. Mahón: Tip. de D. Juan Fábregues (18 de març).
- Mora, B. 1866b. *Observaciones a la defensa Justificativa publicada por D. Andrés Hernández y Guasco*. Mahón: Tipografía de D. Juan Fábregues y Pascual.
- Ortega J.A., García-Moro C. 2020. *El cólera en Salamanca: Análisis comparado de las epidemias del siglo XIX*. Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies XXXVIII, III: 125-154.
- Passerat de La Chapelle, C.F. 1764. *Réflexions Générales sur l'Isle Minorque, sur son Climat, sur la manière de vivre de ses Habitants and sur les maladies qui y règnent*. La Veuve d'Houry, Paris. Edición a cargo de José Luis Terrón Ponce. Fundación Hospital de la isla del Rey, 2013.

- Perdiguero-Gil, E., Vidal Hernández, J.M. 2010. *La ciudadela de los fantasmas. Lazaretos y protección sanitaria en el mundo moderno*. Recerca; 18. Institut Menorquí d'Estudis.
- Pérez Díaz, R.L. 2021. El cólera en España (1854-1856). Algunas consideraciones legales, sanitarias, sociales, económicas y demográficas. Brocar, 45: 253-295. <http://doi.org/10.18172/brocar.5097>
- Pons Marqués, L. 1914. *Geografía Médica de Mahón y su Término*. Tipografía La Académica Barcelona.
- Porras-Gallo, M.I. 2023. *Grandes epidemias*. Dins Barona-Vilar, J.L. (coord.). *Manual de Historia de la Medicina*. Valencia: Tirant Humanidades.
- Pujadas-Mora, J.M. 2016. *Las medidas contra el cólera en el siglo XIX y las relaciones de dominación*. UAB Divulga (22.12.2016).
- Pujadas-Mora J.M. 2021. *Una mirada local a les epidèmies globals dels segle XIX i XX: pesta, febre groga, còlera i grip a les Illes Balears. A Menorca, un laboratori per avançar idees en un món de pandèmies*. Institut Menorquí d'Estudis. YouTube (29.04.21).
- Pujadas-Mora, J.M., Canaleta-Safont, E. 2010. *La actuación de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma de Mallorca ante el peligro epidémico (Mallorca, siglo XIX)*. A *La ciudadela de los fantasmas. Lazaretos y protección sanitaria en el mundo moderno*. Recerca; 18. Institut Menorquí d'Estudis.
- Pujadas-Mora, J.M., Salas-Vives, P. 2021, *Les epidèmies a les Illes Balears (1800-2020)*. Quaderns d'Història Contemporània de les Balears, 83. Edicions Documenta Balear.
- Pujadas-Mora, J.M., Salas-Vives P. 2018. *Inland sanitary cordons and liberal administration in Southern Europe: Mallorca (Balearic Islands), 1820-70*. A Chircop, J., Martínez F.J. *Mediterranean quarantines, 1750-1914*.
- Real Academia Nacional de Farmacia. <https://bibliotecavirtual.ranf.com/es/inicio/inicio.do>
- Real Academia de la Historia. Historia Hispánica. <https://historia-hispanica.rah.es/hechos/1392723-1855>

- Real Academia Nacional de Medicina. Colección: MEDICINA.
Ubicación: PASILLO. Signatura: P-01-03-P-05-06
- Real Academia Nacional de Medicina.
http://bibliotecavirtual.ranm.es/ranm/es/consulta/resultados_ocr.do?id=41703&forma=ficha&tipoResultados=BIB&posicion=2
  - Ruíz de Azúa Mercadal, A. 2018. *Represalias contra el cirujano Pere Roca*. Diari Menorca 16.07.2018.
  - Salas Vives P., Pujadas-Mora J.M. 2016. *El cólera como conflicto y factor de legitimación*. Palma, 1865. Ayer 101 (1): 189-212.
  - Salas-Vives, P., Pujadas-Mora, J.M., 2018. *Cordons Sanitaires and the Rationalisation Process in Southern Europe (Nineteenth Century Majorca)*. Med. Hist., vol. 62(3), pp 314-332.
  - Seguí Mercadal, M. 1996. *Visión de la Sanidad en Menorca. De sus inicios a la Ley de Sanidad*. Maó: Editorial Menorca SA.
  - Serrallonga Urquidi, J. 2016. *Epidemias e historia social. Apuntes sobre el cólera en España, 1833-1865*. Historia Social, 24: 7-21.
  - Vidal, T., Barber, C., Serrano, J. 2011. *Més sobre la cartografia cadastral del segle XIX a Menorca*, A. Cartografia i agrimensura a Catalunya i Balears al segle XIX, coord. M Carme Montaner García. ISBN 978-84-393-8799-2: 169-180.
  - Vidal Hernández, J.M. 1997. *Las ciencias naturales en Menorca a lo largo del siglo XIX*. Zubía Monográfico, Logroño, 9: 53-70.
  - Vidal Hernández, J.M. 1998. *Una societat mèdica a la Menorca britànica*. Col·lecció Petit format, 4. Institut Menorquí d'Estudis.
  - Vidal Hernández, J.M. 1999. *Les topografies mèdiques menorquines i els seus autors*. Dins Bernabeu Mestre, J, Bujosa Homar, F, Vidal Hernández, J.M. (coord.) *Clima, microbis i desigualtat social: de les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*. Col·lecció Recerca, 5. Institut Menorquí d'Estudis.
  - Vidal Hernández, J.M. 2000. *Apotecaris i Farmacèutics a Menorca abans del segle XX*. A F. Bujosa, J. March i L Muntaner, dirs. *La farmàcia a les illes Balears*: 71-88.

- Vidal Hernández, J.M. 2002. *El Llatzeret de Maó, una fortalesa sanitària*. Institut Menorquí d'Estudis.
- Vidal Hernández, J.M. 2006. *Una topografia mèdica desconeguda de Menorca*. Gimbernat, 46, 107-135.
- Vidal Hernández, J.M. 2012. *Les Juntes de Sanitat del Port de Maó (segles XVIII-XIX)*. Drassana 20: 36-53.
- Vidal Hernández, J.M. 2017. *Història de la Medicina I*. Enciclopèdia de Menorca, tom tretzè. Fundació Enciclopèdia de Menorca.
- Viñes J.J. 2006. *La Sanidad española en el siglo XIX a través de la Junta Provincial de Sanidad de Navarra (1870-1902)*. Colección Temas de Historia de la medicina, 5. Gobierno de Navarra, Departamento de Salud.
- Weyler Laviña, F. 1855. *Topografía físico-médica de las Islas Baleares y en particular de la de Mallorca*. Palma.

ANNEXES

Annex 1. Título de Farmacéutico para D. Gabriel Camps y Cardell

La Real junta superior gubernativa de Farmacia y de los reales colegios de enseñanza de esta facultad en todos los reinos y dominios de S. M.

Por cuanto D. Gabriel Camps y Cardell, natural de Mercadal, Diócesis de Mahón, de edad treinta y tres años, estatura mediana, color trigueño, pelo castaño, nariz afilada, ojos pardos y barba regular, habiendo acreditado legalmente las circunstancias que se requieren para revalidarse en Facultad de Farmacia fue examinado y aprobado en las materias técnicas y prácticas de ella en la Ciudad de Barcelona por haber satisfecho cumplidamente a las preguntas que se le hicieron; y prestó juramento de defender el Misterio de la Purísima Concepción de la Virgen María nuestra señora, ser fiel al Rey N. S. enseñar y sostener la doctrina y defender la doctrina del Concilio de Constanza contra el Regicida, la soberanía de S. M. y los derechos de su corona; no haber pertenecido ni haber de pertenecer jamás a sociedades secretas proscriptas por las leyes, usar y ejercer bien y fielmente dicha Facultad, guardar sigilo en los casos convenientes y dar de limosna a los pobres las medicinas que pudiere.

Por tanto, en uso de la Autoridad que S. M. concede exclusivamente a la Junta por Real Cédula de cinco de Febrero de mil ochocientos y cuatro, da licencia y facultad cumplida al referido D. Gabriel Camps y Cardell para ejercer libremente la Farmacia y todas las cosas y causas a ella tocantes y concernientes y establecer Botica pública en cualquiera de las Ciudades, Villas y lugares de los dominios de S. M. En su consecuencia de parte del Rey nuestro Señor exhorta y requiere a cualesquiera Jueces y Justicias dejen y consientan al expresado D. Gabriel Camps y Cardell usar y ejercer la Facultad de Farmacia sin permitir que con ello se le ponga impedimento alguno, antes bien le guarden y hagan guardar y cumplir las honras, gracias, exenciones y prerrogativas que como a Farmacéutico aprobado le corresponda y le deben ser guardadas con arreglo a las leyes. Y declara que el susodicho ha pagado el derecho de la media senata. Por lo cual libra

y firma el presente Título, sellado con su sello y refrendado por su Secretario, en Madrid a veintinueve de octubre de mil ochocientos veinte y cinco.

Annex 2. Suscinta relación histórica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón

Suscinta relación histórica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón, en esta Isla de Menorca, durante la invasión del cólera en los meses de Agosto y Setiembre del año último 1854, que dirige al Excmo. Señor Decano de la Academia central de Medicina y Cirujía el socio correspondiente de la misma que tiene la satisfacción de suscribirla.

Excmo. Señor.

En los meses de Julio, Agosto y Setiembre de dicho año 1854 se observaron en aquella Ciudad notables variaciones atmosféricas como fueron calor, vario, nublado y lluvias, siendo los vientos reinantes sud, noroeste, norte, este, sudeste, noreste y oeste.

A la parte Noroeste de los barrios 5 y 6 hay varias huertas llamadas de S. Juan distantes 1444 varas de ellos línea recta y punto donde se encharca cáñamo y lino durante los dos meses de Julio y Agosto. Al otro extremo de la Ciudad situado al Este del barrio 14 hay otra huerta que dista 288 varas de él, también línea recta. Las variaciones atmosféricas y el desprendimiento de gas ácido carbónico de las indicadas huertas influyeron a los habitantes de aquellos barrios de un modo ostensible a la marcha de algunas dolencias mas o menos graves.

El día 31 de julio llegó a este puerto de Mahon la polacra española nombrada *Diosa del Mar* de 141 toneladas, procedente de Mayaguez en 45 días de navegación, su Capitan D. Pedro José Vich con 14 individuos de tripulación y 22 pasajeros. En este buque pues vino embarcado D. Antonio Sancho con quince personas que componían su familia, no teniendo esta y los demás tripulantes la menor novedad en el transcurso de la navegación, ni en los quince días de cuarentena. Llegó la tarde del día 14 de Agosto en que le dieron libre plática y Dª Virgilia Cardona su consorte, de treinta años de edad, pocas horas antes de dársela se sintió invadida de vértigos, cargazón de cabeza como

mareo y los ojos algo turbios, de lo cual no hizo la paciente el menor caso. Llegó, sin embargo, á la Ciudad, fijando su residencia en la calle del Castillo, casa núm^o 7 del barrio 14, y venida la noche, siguiendo con los mismos síntomas, se figuró seria causa de su preñez: cenó de unas sopas de langosta y á pocos momentos la sobrevinieron vómitos y deposiciones de vientre: pasó la noche con estos síntomas, y al siguiente día 15 llamaron á un facultativo: hízola este su visita, y al segundarla por la tarde encontró la enferma que iba agravándose: sospechó de su enfermedad (cólera), y al siguiente día 16 fue participante la autoridad local del estado de la referida Señora. Inmediatamente dispuso aquella que esta y su numerosa familia quedasen incomunicados y que la casa donde vivían fuese rigurosamente vigilada. Pasó el día 17 y sabedora que la enfermedad de la citada Señora se agravaba por instantes y que además se le había añadido un fatal parto, llamó en la madrugada del 18 al licenciado en medicina y Cirujía D. Antonio Roca a quien propuso si quería incomunicarse para acudir a su asistencia. Arrollando este facultativo todo peligro aceptó la proposición de la autoridad y encerrándose en la casa aplicola desde luego las medicinas que creyó convenientes para salvarla pero habiendo sido estas infructuosas la infeliz señora sucumbió a las cuatro a la madrugada del día 24; debiendo advertir que durante los siete días que median desde el 18 hasta el 24 inclusive, fueron invadidos levemente de la misma enfermedad (cólera) y de la misma familia siete varones, cuatro hembras y tres criadas, los cuales fueron curados resultando de esto que de las diez y nueve personas que constaba dicha familia, fueron invadidos quince y la señora que murió.

El día 4 de agosto por la tarde llegó á este puerto procedente de Barcelona con veinte y dos horas de navegación, 14 tripulantes y 131 pasajeros, el vapor mercante nombrado *Mahonés*, su Capitán D. Pedro Carreras, entre cuyos individuos se hallaba la familia de D. Manuel Gomila que constaba de tres, esto es, marido, mujer y sirvienta: todos ellos hicieron diez días de cuarentena, durante los cuales ninguno absolutamente experimentó la menor novedad en su salud. Llegado el día 14, día de su libre plática, unas pocas horas antes, la sirvienta María Pons se sintió atacada de grandes baidos de cabeza y zumbido de oído, de lo cual no hizo caso figurándose seria algo de histérico; mas pasada media hora la sobrevinieron de nuevo unos dolorcitos à la boca del estómago, á poco rato la pasaron a bajo vientre y a pocos

minutos unas deposiciones de vientre como si fueran aguas sucias y algunos vómitos: pasó á la Ciudad retirándose á su casa paterna situada en la Calle de la Reyna nº 7 correspondiente al barrio 14: al llegar á ella la pusieron desde luego en cama, continuando siempre en los mismos síntomas y al anochecer encontrándose la enferma con una grande debilidad, tuvo que llamar Médico. Asistiola D. Andrés Hernández, licenciado en Medicina y Cirujía, y hallándola en una postración tal la recetó lo que consideró oportuno: volvió á visitarla mas tarde y observando los síntomas de la enfermedad no vaciló en calificarla de “cólera-morbo”. Inmediatamente dio parte á la autoridad local y esta en la madrugada del día 15 puso la casa y familia en completa incomunicación: pasó el dia 15 y en la madrugada del 16 la citada sirvienta María Pons falleció.

Pasemos ahora á Dª Maria Maymó, ama de la difunta. En la madrugada también del 15, pusiera á esta Señora y familia incomunicados en su propia casa sita en la calle de la Reyna igualmente nº 2 correspondiente al Barrio 14. Dicha Maymó tenia en su citada casa el cofre y ropa de su difunta sirvienta y al llegar la noche del 15 se halló invadida de cursos: pasóla con ellos y al siguiente 16 se encontró algo aliviada: pasó el dia en este estado, y al llegar la noche fue otra vez atacada de cursos y vómitos; pasó la noche con los mismos síntomas y el día 17 hallándose la enferma algún tanto aliviada hasta la tarde del mismo, temiendo su marido D. Manuel la peligrosa situación de su esposa propuso á la Autoridad la entrada en su casa incomunicada de un médico. Accediendo esta a su demanda fué llamado a este fin el médico D. Juan Lara, quien viendo el inminente peligro en que se encontraba la enferma, aceptó su cuidado poniéndose incomunicado en la madrugada del dia 18. Practicando su deber el referido facultativo, la enferma entró en convalecencia el 24, habiendo continuado su incomunicación hasta el día 3 de Setiembre en que se se puso a libre plática. Durante el transcurso de 17 días que median desde el 15 de Agosto hasta el 3 de Setiembre inclusive, en la indicada casa no hubo más novedad que la sirvienta que había en ella, la cual fue levemente invadida de cursos y vómitos y al cabo de 24 horas se halló considerablemente restablecida.

Seria por demás ocuparme en los efectos que causan a la economía animal el estado atmosférico cargado de gas hidrogeno carbonado

dimanado de la exalación de las miasmas de los pantanos y aguas encharcadas, cuyos miasmas inmediatos a los barrios 5, 6 y 14, predispusieron a sus habitantes al aumento de casos de cólera siendo las enfermedades reynantes del país, antes y después de experimentarse tan mortuorio azote, las que detallará el estado señalado con el Número 3, y los cuadros estadísticos números 1 y 2, que también presenta, conducirá tal vez a conocer menudencias que parecerán muy abstractas a la mayor parte de los lectores; pero si se quiere tomar el trabajo de averiguarlas a fondo, se verá cuanta claridad esparce sobre el objeto de esta memoria y quizás en general.

Mahon 17 de Abril de 1856.

Gabriel Camps y Cardell

Annex 3. Cuadro estadístico número 1. Personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad

CUADRO ESTADÍSTICO.

resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

Ciudad de Mahón												Estado estadístico											
Resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus												Resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus											

Resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

Nombre	Edad	Sexo	Estado
1	...	...	...

Resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

Nombre	Edad	Sexo	Estado
1	...	...	...

Resaca de la mañana y tarde, la noche, cada veinte y cinco días, y las personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad, no sólo personas y niños, sino de ferocidad, herida, y niños de color, en que se ven, en sus

Nombre	Edad	Sexo	Estado
1	...	...	...

Annex 4. Cuadro número 2. Buques, tripulantes y pasajeros llegados al Lazareto del puerto de Mahón.

Cuadro compuesto del número de buques de guerra y mercantes, nacidos a que portaban, número de tripulantes y pasajeros llegados al Lazareto nacional de esta ciudad de Mahón en los cuatro meses de Julio, Agosto, Setiembre y Octubre años inclusivos correspondientes al año último 1853, fecha de su entrada en él, nombre de las enfermedades curadas y de los enfermos muertos, de resultados de las enfermedades representas en dicho establecimiento, y nacim, edad y oficio de cada individuo.

Ciudad de Mahón

Buques de guerra y mercantes llegados tripulantes pasajeros y número total de personas

Mes	Buques		Tripulantes		Pasajeros		Total	
	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos
Julio	27	331	102	102	180	180	282	382
Agosto	25	297	98	98	170	170	268	368
Setiembre	22	265	85	85	160	160	247	347
Octubre	20	240	75	75	150	150	225	325

Personas curadas 1742 1742 1742 1742 personas curadas

Enfermos a que portaban los buques llegados tripulantes pasajeros y número total de personas

Enfermedad	Julio		Agosto		Setiembre		Octubre	
	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos
Disenteria	24	316	102	102	180	180	282	382
...	...	...	...	...	...	...	...	...
Total	24	316	102	102	180	180	282	382

Personas curadas 1742 1742 1742 1742 personas curadas

En el momento de su salida de los buques

Enfermedad	Julio		Agosto		Setiembre		Octubre	
	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos	Núm.	Tonos
...	...	...	...	...	...	...	...	...
Total	...	...	...	...	...	...	...	...

Personas curadas 1742 1742 1742 1742 personas curadas

Sumario
 Situación de las informaciones referentes en el Ecuador durante dicho mes.

Núm.	Categoría	Descripción de los	Sexo	Naciones		Ecuador	Extranjeras	Total	Sexo	Naciones	Extranjeras	Total	Sexo	Naciones	Extranjeras	Total	Sexo	Naciones	Extranjeras	Total	
				M.	F.																M.
1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Resumen

Grupos	11
Indiv.	22

Información de que han curado los afectados

...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...

Información de que han muerto los afectados

...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...

Clasificación por edades de las personas curadas y muertas, expresada en la forma a que se refieren y que se acompaña a bordo de los buques

CURADOS

Sexo	Edad	Meses																		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12							
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

MUERTOS

Sexo	Edad	Meses																		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12							
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Comentarios

Últimos de personas afectadas al Ecuador durante el mes de ...
 El de las ... de ... de ... de ...
 ... de ... de ... de ... de ...
 ... de ... de ... de ... de ...

...	185
...	22
...	207

Buenos Aires, 17 de Abril de 1935
 José María ...

AGRAIMENT FINAL

No vull finalitzar aquest discurs sense agrair al doctor Miquel Àngel Limón Pons que me donés a conèixer l'existència del document que he analitzat. A la doctora Isabel Moll Blanes per animar-me a iniciar el treball. Al personal de l'Arxiu històric de Maó per facilitar-me la documentació complementària, a la doctora Margarita Orfila Pons pels seus comentaris i al meu marit, Josep M Quintana Petrus, per la revisió del text.

ÍNDIX

OBJECTIU.....	15
EL CÒLERA AL SEGLE XIX. EPIDÈMIES A MENORCA	16
Pandèmies de còlera a Europa durant el segle XIX.....	16
Administració sanitària espanyola	17
La situació a Menorca.....	19
Mesures preses per l'ajuntament de Maó	23
Llibre de calamitats 1854.....	23
Llibre d'actes de 1854.....	24
Còlera al Llatzeret de Maó.....	27
LA CIUTAT DE MAÓ I EL SEU CONTEXT.....	29
Maó al 1854	30
Antecedents.....	30
El Cens	32
Les muralles de la ciutat	32
Els establiments de sanitat i beneficència	33
El Cementeri	35
La neteja dels espais públics	36
Els professionals sanitaris	37
Les Topografies mèdiques dels segles XVIII i XIX	38
L'AUTOR: GABRIEL CAMPS CARDELL	41
EL DOCUMENT	45
Suscinta (sic) relació històrica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón.....	45
Quadre estadístic número 1.....	48
Quadre estadístic número 2.....	52
Quadre estadístic número 3.....	56
CONCLUSIONS.....	59
BIBLIOGRAFIA.....	60

ANNEXES	67
Annex 1. Título de Farmacéutico para D. Gabriel Camps y Cardell.....	67
Annex 2. Suscinta relación histórica de lo acaecido en la Ciudad de Mahón	68
Annex 3. Cuadro estadístico número 1. Personas invadidas por las enfermedades reynantes en esta Ciudad	72
Annex 4. Cuadro número 2. Buques, tripulantes y pasajeros llegados al Lazareto del puerto de Mahón	72
Annex 5. Cuadro número 3. Enfermedades reynantes y número de fallecidos en la ciudad de Mahón	74
 AGRAIMENT FINAL	 75
 ÍNDIX	 76

REIAL ACADÈMIA DE FARMÀCIA DE CATALUNYA